

У 371.302
998

Р.Г.САФАРОВА, М.Э.ИНОЯТОВА,
Ш.Э.НЕЪМАТОВ, Ф.М.ҚУЧКАРОВА

**ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ
КОНЦЕНТРИЗМ ТАМОЙИЛИ
АСОСИДА ТАНЛАШГА ОИД
ДИДАКТИК ЁНДАШУВЛАР**

ТОШКЕНТ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ**

**Т.Н.ҚОРИНЎЗБИЙ НОМУЗИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
ПЕДАГОГЖА ФАНЛАРЖ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ
ИНСТИТУТА**

**Р.Г.С.ҲАРОВА, М.Э.ИНОЯТОВА,
Ш.Э.НЕМАТОВ, Ф.М.ҚУЧКАРОВА**

**ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРЖИ КОНЦЕНТРИЗМ
ТАМОЙИЛЕ АСОСИДА ТАНЛАШГА ОИД
ДИДАКТИК ЁНДАШУВЛАР**

ТОШКЕН 1Т-2012

УДК: 330.1 (075)

ББК 74.202я2

Р.Г.Сафарова, М.Э.Иноятова, Ш.Э.Неъматов, Ф.М.Кучкарова. Ўқув материалларини концентризм тамойили асосида танлашга оид дидактик ёндашувлар. -Т.: «Fan va texnologiya», 2012, 72 бет.

ISBN 978-9943-10-824-0

Ушбу китобда замонавий дарсликларда бериладиган ўқув материалларини структуралаш принциплари, ўқув материалларини структуралашда концентризм принципнинг афзаллиги, ушбу принципнинг дидактик хусусиятлари, ўқув материалларини блокларга ажратиш йўналишлари, ўқув материалларини моделлаштиришнинг афзаллиги, концентризм принципи асосида такдим этилган ўқув материалларининг ўқувчилар билиш фаолиятини ривожлантиришдаги аҳамияти ҳақида фикр юритилган.

Китоб дарслик муаллифлари, тадқиқотчилар, ўқитувчилар ва кенг педагогик жамоатчилик учун муҳим илмий манба бўлиб хизмат қилади.

Такризчилар: п.ф.н. - И Зокиров;
п.ф.н. - Г.Боймуродова

р и п к

ISBN 978-9943-10-824-0

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2012.

МУҚАДДИМА

Концентризм принципи битта умумий марказга йиғилган таълим мазмуни, таълим назариясида ўқув предметининг муайян курсидаги ўқув материалнинг алоҳида-алоҳида блок(гурух)ларга ажратилган ҳолда берилишини ифодалайди. Қайсиқим, ушбу блоклар муайян ўқув предмети бўйича белгилаб бериладиган ўқув материалнинг ҳажмини ифодалайди. Шу маънода концентризм принципи асосида белгилаб бериладиган ўқув материалнинг мазмуни ўқувчиларга такдим этиладиган ўқув материалларининг ҳажми ва микдорини белгилаб бериш имконини яратади. Концентризм принципи шу билан характерланадики, бу принцип асосида ўқув материалларини ўзида мужассамлаштирган дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида матнлар, машқ ва масалалар, савол-жавоблар, таълимий топшириқлар тадрижий асосда муайян изчилликда такдим этилади. Ўқув материалларини танлашда концентризм принципига таяниш натижасида ўқув материаллари аниқ концентрга мужассамлаштирилган ҳолда муайян кетма-кетликда жойлаштирилади. Бу, ўз навбатида, ўқувчилардаги ўқув қўникмаларининг яхлит тарзда ривожланиб боришига имкон беради. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари тизимида айни бир хил билим ва тушунчаларнинг турли даражада ифодаланиши намоён бўлади. Бунда ўқув материаллари тизимидаги билим ва тушунчалар концентр характеридаги таълим мазмуни доирасида, таълим жараёнининг муайян босқичларида ўқувчиларнинг ёш ва тараккиёт даражалари, фикр англаш ва фикр ифодалаш билан боғлиқ эҳтиёжлари ҳамда имкониятларини ҳисобга олган ҳолда таксимланади. Шу нуқтаи назардан ёндашилган ҳолда таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, сўз бойлигининг бир қадар жадал ривожлантирилиши кўзда тутилади. Чунки, таълим жараёнида ўқувчиларнинг сўз бойлиги ва ёзма нутқини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш эҳтиёжи мавжуд.

Синфлар кесимида ўқув материалларини концентризм принципига асосланган ҳолда белгилаб бериш натижасида таълим тизимида аниқ блокларни ташкил қилувчи таълимий материалларни ажратиш имконияти яратилади. Концентризм принципида тан-

ланган ўқув материалларининг афзаллиги шундаки, бундай ўқув материалларининг ўқувчилар томонидан тўлиқ ўзлаштирилишига эришилади. Бунда ўқув материаллари ўқувчилар томонидан курук ёдланмайди, балки аниқ ўзаро боғланган кетма-кетликда ўзлаштирилади. Ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлашнинг ўзига хос жиҳати шундаки, айти бир тушунча ва таърифни бир вақтнинг ўзида ҳар томонлама чуқур ўзлаштириш мумкин эмас. Мазкур тушунчанинг барча томонларини муайян концентрлар доирасида ўрганишни назарда тутган ҳолда ўқув материалларини танлаш дарсликларни таркибий жиҳатдан такомиллаштириш ва таълим жараёни самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Уқув материалларини муайян концентрлар доирасида тақдим этишнинг бошланғич босқичларида ўқувчиларнинг хиссий қабул қилиши ҳамда идрок кучи, уларнинг таълим жараёнида тўплаган нуткий малакалари тизимли тарзда ривожланади.

Ўқув материалларининг тадрижий асосда, изчил тақдим этилиши концентризм принципининг ўзига хос хусусияти бўлиб, бу ўқувчилардаги билим, кўникма ва малакаларнинг ривожланишига асос бўлади. Шунга кўра, дарслик ва ўқув кўлланмаларда бериладиган ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлашнинг дидактик асослари, концентр характердаги дарсликлар структураси каби муаммолар ўз ечимини кутмоқда.

Педагогика фанида таълим мазмуни, ўқув материалларини танлаш принциплари, уларни структуралаштириш, жумладан, концентризм принципи асосида таълим мазмуни белгилаш кабилар бир қадар ўрганилган муаммолардандир.

Сўнги йилларда педагогика фанига ўқувчилар билиш фаолиятини фаоллаштириш мақсадида ўқув материалларини концентризм тамойиллари асосида танлаш гоёси татбиқ этилмоқда. Бундай ёндашув ўқув жараёнини психологик, дидактик ва методик жиҳатдан ривожлантириш имконини беради.

Ислохотлар жараёнида дарсликларда берилган ўқув материалларининг таркиби, мазмуни ва уларни структуралаш тамойили ҳам янгидан белгилаб берилиши лозим. Мактаб таълимининг инсонпарварлаштириш муносабати билан ўқувчиларга тақдим этиладиган ўқув материаллари ва уларни ўзлаштиришга сарфланадиган вақтни қисқартириш назарда тутилади. Бироқ ўқув материаллари ҳажмини қисқартириш ўқув предмети ёки ўқув курси мазмуни илмий жиҳатдан саёзлаштиришга олиб келмаслиги керак. Бунинг учун

ўқув материалларини концентризм тамойили асосида структуралаш мақсадга мувофиқдир.

Шу нуқтаи назардан ёндашилганда, таълим мазмуни модернизициялаш жараёнида муайян ўқув предмети бўйича ўқув материалларини танлаш ва уларни концентризм тамойили асосида структуралаш муҳим дидактик аҳамиятга эга. Бу ўқув материалларини танлашга асос бўлган дидактик тамойилларга аниқ мантикий таъриф беришни тақозо қилади. Чунки таълим жараёнига технологик ёндашувни татбиқ қилишда ўқув материалларини аниқ тамойилларга таянган ҳолда танлаш ва структуралаштириш муҳим ўрин эгаллайди.

Ўқув материалларини лойихалаштириш учун қуйидаги усуллардан фойдаланиш эътироф этилган: предметли, модели ва белгили шакллар, мавзуларнинг структурали блок-чизмаси, таянч конспектлар ва бошқалар. Бундай ҳолларда предметли моделлаштириш, график моделлаштириш, белгили моделлаштириш, структурали блок-чизма кабилардан фойдаланилган. Шунини таъкидлаш лозимки, дарслик мавзуларини ихчамлаштириш ва муайян блоklarга жойлаштириш орқали мустаҳкам ўзлаштириш ўқув материалларининг бир вақтнинг ўзида тўрт шаклда: график, сонли, рамзий ва оғзаки усул асосида тақдим этилишига имкон яратади.

Бунда таълим жараёнида ўқитиладиган ҳар бир ўқув предмети бўйича тушунчалар луғатининг зарурлигини ҳам таъкидлаш лозим. У дарслик ва ўқув кўлланмаларни асослаш, уларни яратишнинг янги имкониятларини аниқлаш, таълим натижаларини назорат этиш имконини беради. Шунингдек, у таълим мазмуни интеграциялашнинг янада юқори даражаларини таъминлаш ва технологик жиҳатдан ривожлантиришга шароит яратади. Ўқув ахборотларини тизимлаштириш ва модуллаштириш муаммосини қуйидаги йўналишларда тадқиқ этиш долзарблашмоқда:

1) алоҳида ўқув фанлари, умуман таълим мазмунида ахборотларни тизимлаштириш ва муайян концентрларга жамлашнинг ўзаро уйғун тизимини яратиш;

2) тақдим этилган ўқув ахборотлари блокининг нисбийлиги, бу аввало, янги билимларнинг юзага келиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, уларни ўзлаштиришга бўлган талаблар асосида ўқув ахборотлари мазмунининг қайта танланишини ифодалайди. Уқув материалларини бундай лойихалаш, ўқитувчиларда билимларни баён этишнинг янги шаклларига ўтишга қарши фаолияти

билан боғлиқ бўлган муайян ижтимоий сустреликни бартараф этишни талаб қилади.

Шунинг учун билимларни блокларга ажратиш ва яхлит тизимга солишда ўқув материалларини тизимлаштириш ва таҳлил қилишнинг асосий тамойилларига мувофиқ лойиҳалаштириш зарур. Ушбу тамойилни ўқув топшириқларини танлаш ва ўқувчилар томонидан ўқув материалнинг ўзлаштирилишида ҳам ҳисобга олиш лозим. Чунки назарий материалларнинг мантиқий асосларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар унинг шаклланиш маромини кузатиш ва чуқур ўзлаштириш имконига эга бўладилар.

Ўқув курсини мантиқий блокларга ажратиш ҳақиқатан аниқ ва яхши танланган ўқув топшириқларини изчил ўзлаштириш имконини беради. Уларни ўзаро таркибий қисмларга ажратиш натижасида эса ички алоқадорликларнинг чуқурлиги ва ҳар томонлама асосланганлиги, ўзаро уйғунлигини кўриш мумкин. Шу сабабли гносеологик принциплар асосида ўқув материалларини илмий асосланган ҳолда концентрларга ажратиш ва лойиҳалаш дидактиканинг ўта долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Ўқув материални концентризм тамойили асосида танлаш натижасида қуйидаги дидактик афзалликлар вужудга келади.

1. Таълим жараёни субъектларида билимларни ўзлаштиришга нисбатан дискрет, яъни узлуксиз ёндашув қарор топади.

Мазкур жараёнда ўқитувчи ҳар бир дарсда ўқув материалларини ўқувчилар билан ҳамкорликда таҳлил қилади. Ўқув материаллари таркибидан асосий ҳамда иккинчи даражали тушунчалар, билим, маълумотлар ажратилади. Асосий элементлар меъёрида амал қилиб турган билимлар тизими мазмунидан иборат бўлса, иккинчи даражали элементлар меъёрида ишлаб турган билимлар тизими мазмунини ягона мантиқий яхлит дидактик бирлик, яъни концентрга мужассамлаштиради. Концентр таркибидаги билимларнинг алоҳида қисмлари муайян бир дарсда янги мавзу сифатида ўрганилади ва бу жараёнда мазкур билимлар алоҳида аҳамият касб этиб, асосий билимларга айланади. Навбатдаги дарслардан эса, иккинчи даражали дидактик бирлик сифатида ўрганиладиган янги элемент олдингиларини кейингилар билан боғловчилик вазифасини ўтайди.

Билимларни қисмларга ажратишда қуйидагиларга таяниш мақсадга мувофиқдир:

а) билимларнинг дастлабки қисмлари;

б) билимларнинг асосий тушунчалар таркибига кирадиган қисмлари. Даре жараёнида уларни ўзлаштириш ниҳоятда зарур, акс ҳолда, кейинги ўқув материалларини ўзлаштириш имконсиздир;

в) билимларнинг муайян қисмлари ўқувчиларнинг дунёқарашларини шакллантириш имкониятига эга.

Билимларнинг етакчи, асосий қисмлари ажратилгач, ҳар бир навбатдаги дарсда ўқув материални онгли ва мустақкам ўзлаштириш мақсадида ўқитишнинг нисбатан мустақил тизимини ташкил этиш мумкин.

2. Таълим жараёни субъектларига тақдим этиладиган билимларни ўзлаштиришга нисбатан функционал-тизимли ёндашув ҳам дидактик бирликларни яхлитлаш ва ягона концентрларга жамлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу ёндашув танланган билимлар ва ўқув материалларини таҳлил этиш, унинг ҳар бир қисмига хос бўлган вазифаларни аниқлаш, алоҳида аҳамиятга эга бўлган билимларни тизимлаштирган ҳолда муайян концентрга жамлаш, билимларни тизимли ўзлаштириш қонунлари ҳамда ўқувчиларга билим беришда интеллектуал кўникмаларни шакллантиришнинг умумий воситаларидан фойдаланишга асосланади.

Ўқувчилар ўқув материалларини муайян изчилликда ўрганиш жараёнида улардан билимларни ажратиб, уларнинг вазифаларини изоҳлашга ўрганишлари лозим. Шу тариқа, ўқув курси ёки муайян бўлим бўйича билимлар ва уларнинг қисмларини қиёсий таҳлил қилиш кўникмасини эгаллашлари зарур. Бунинг натижасида умумий вазифалар билимлар таркибидаги умумийликни тақозо этиши ва бундай қисмлар ҳосила билимларни эгаллаш имкониятини беришини англаб етадилар. Шунинг учун ҳам муайян концентрларни ҳосил қилишда билимларнинг бажарадиган вазифаси муҳим омил ҳисобланади.

3. Ўқувчиларга тақдим этиладиган билимларни муайян концентрларга жамлашда тизимли-структурали ёндашув ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бундай ёндашувда танлаб олинган билимларнинг ўзаро мувофиқлиги ўта муҳим ҳисобланиб, ўз ичига ўзаро алоқадор тушунчалар ва маълумотларни камраб олади. Бунда билимларнинг таркиби ўқувчиларга тайёр ҳолда тақдим этилмайди, балки уларнинг хусусиятини изчил тарзда ифодаловчи динамик тизим сифатида тақдим этилади. Ўқув материални таҳлил этиш ва унинг

таркиби ҳақида тасаввур ҳосил қилиш уларни тезкор тушуниш ва самарали қўллашга имкон беради. Шу тариқа ўқувчиларга такдим этиладиган билимларни самарали ўзлаштиришлари учун зарур бўлган изчил тизим вужудга келади. Ўқувчилар томонидан ўрганилаётган ўқув материалнинг таркиби пухта ўзлаштирилади, билимларнинг мустаҳкамлиги ва англаб олинганлик даражаси таъминланади.

4. Ўқувчиларга такдим этиладиган билимларни муайян концентрларга жамлашда тизимли-мантикий ёндашувга таяниш ниҳоятда зарур.

Ўқув материални мазкур ёндашувга таянган ҳолда концентрларга жамлашда кодлаштириш ва қискартириш методидан фойдаланилади. Бу эса, ўқувчиларнинг образли тафаккурларига таянган ҳолда сўзлардан кўра белгиларни осонроқ хотирада сақлаб қолишлари, ўз навбатида белгилар ва уларни ифодаловчи сўзлар, фикрлар ва матн мазмунини тез эслашларига таянган ҳолда амалга оширилади. Тизимли-мантикий ёндашув ижодкор ўқитувчиларнинг "таянч конспектлар" ва "таянч сигналлар" методларида ҳам ўз ифодасини топади.

Таълим мазмунини концентризм тамойили асосида танлашга тизимли-мантикий ёндашувнинг юқорида кўрсатиб ўтилган жиҳатларини таҳлил қилиш натижасида қуйидагиларга эришилади:

1. Ушбу тамойилларга таянган ҳолда ўқув материалларини концентрларга бирлаштириш натижасида ўқув жараёнини ўқувчи шахсига йўналтириш учун қулай дидактик вазият вужудга келади; бунинг учун тизимли-мантикий ёндашувга асосланган ҳолда, ўқув материалларини блокларга бирлаштириш ва уни ўқув жараёнига татбиқ этишнинг илмий-методик асосларини ишлаб чиқиш тақозо қилинмоқда.

2. Тизимли-мантикий ёндашув асосида ўқув материалларини концентрларга жамлаш натижасида қуйидагилар аниқланди: а) катта ҳажмдаги ўқув материалларини ўқувчилар тўлиқ ўзлаштира олмайдилар, бунинг натижасида улар ўқув-билув жараёнида жиддий муаммоларга дуч келдилар; б) билимларнинг таркибини ўзлаштиришга нисбатан ўқувчиларнинг қизиқишлари ва интилишлари сусаяди.

3. Тизимли-мантикий ёндашув асосида ўқув материалларини концентрларга жамлаш ўқувчилар билимини тизимлаштиришга қўмаклашади. Шу билан бир қаторда, ўқув материалларини

концентрларга жамлашда дискрет ва тизимли-структурали ёндашувларга бир йўла таяниш мақсадга мувофиқдир.

Ўқув материалларини концентризм тамойили асосида танлаш ва лойihalашда тизимли-мантикий ёндашувга таяниш уларни мақсадга мувофиқ тарзда тартибга солиш ва таркиблаштириш ҳамда муайян концентрларга жамлаш имконини беради. Ўқув материалларини тизимлаштириш ва структуралаштириш уларни муайян концентрларга жамлаш ҳамда изчил, кўргазмали тарзда ўқувчиларга такдим этиш учун қулайлик туғдиради. Бунинг учун ўқув материаллари мазмуни устида ишлаш уни муайян блокларга бирлаштириш асосида ўқувчиларга такдим этиш натижасида ўқув жараёнида кафолатланган натижага эришиш мумкин. Ўқув материалларини блокларга ажратиш ўзига хос дидактик мақсадларга эга. Улар ўқув материални қулайроқ такдим этишга қўмаклашадиган иллюстрациялардан тортиб қўшимча машқлар, топшириқларни бажариш имконини берувчи ўқув топшириғи мақсадигача тааллуқли бўлади.

Ўқитувчи ўқув жараёнини бошқариши давомида ўқувчиларнинг концентризм тамойили асосида ўқув материалларини имкон қадар тўлиқ ўзлаштиришлари ва таълим натижасининг кафолатланишига эришиши зарур. Ўқув жараёни натижасини кафолатлашда ўқувчи, ўқитувчи ҳамда ўқув материаллари орасидаги мулоқот муҳим дидактик аҳамиятга эга.

Ўқувчилар ўқув материалларини кафолатланган натижа даражасида ўзлаштиришларини таъминлаш, бир томондан уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда танланганлиги, иккинчи томондан, ўзлаштириш жараёнига ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаол иштирокини тақозо қилади.

Ўқув жараёни натижасини назорат қилиш ва баҳолаш ўқувчиларга такдим этилган ўқув материаллари ва уларнинг ўзлаштирилганлик даражасига асосланган ҳолда белгиланади. Назорат ўқувчиларнинг ўқув материалларини ўзлаштиришлари ва ўқитувчининг мазкур жараённи бошқариши ўртасидаги икки томонлама алоқага асосланади. Бунинг натижасида ўқувчиларнинг ўқув материалларини ўзлаштириш даражалари, мазкур материалнинг ютуқ ҳамда камчиликлари аниқланади, уларни бартараф этиш йўллари кўрсатилади. Такдим этиладиган ўқув материаллари, матнлар, машқлар ҳажм жиҳатдан кичик бўлиб, назоратнинг кўпвариантлиги таъминланса, ўқувчи кафолатланган натижага

яқинлашади. Ўқув жараёни самарадорлигини таъминлаш учун ўқув материалларини тўғри танлаш ва лойиҳалаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ўқув жараёнини ҳаракатлантирувчи асосий восита ўқув материалларидир. Ўқув материаллари ўқувчиларга муайян тизимга солинган блоклар тарзида такдим этилиши керак. Ўқув материаллари таркибида турли даражадаги илмий ахборотлар, билимлар, тушунчалар изчил тизимга солинган тарзда баён этилади. Ўқув материаллари ўқувчиларга дарсликлар, ўқув кўлланмалари, кўшимча ўқув адабиётлари, аудио ҳамда видеовизуал воситалар таркибида такдим этилади. Ўқув материалларида таълим мақсадлари ва ўқув фани мазмуни мужассамлашган бўлади. Шунга кўра, ўқув материалларининг мазмуни ўзида ўқув маълумотлари ва билимларни мужассамлаштиради. Ўқув материали ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, қизиқишлари ва илмий дунёқарашларига мое тарзда муайян изчилликда такдим этилиши лозим.

Ўқувчиларга ўқув материаллари турли шаклларда такдим этилади. Жумладан, мустақил ишлар, дидактик топшириқлар, ўқув саволлари, кўрғазмали воситалар таркибида, ахборотли, илмий-оммабоп матнлар, машқ ва масалалар каби. Барча ўқув материаллари мазмунида билимлар, халкнинг ижодий тажрибаси, миллий-маънавий қадриятлар, шахслараро маданий муносабатлар, миллий гоё ва дунёқарашнинг ифодаланиши, улар ягона блокларни ташкил этишига эришиш лозим.

I Бўлим. ЗАМОНАВИЙ ДАРСЛИКЛАРДА ТАКДИМ ЭТИЛАДИГАН ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ КОНЦЕНТРИЗМ ТАМОЙИЛИ АСОСИДА СТРУКТУРАЛАШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Ўқув материалларини структуралашнинг дидактик имкониятлари

Умумий ўрта таълим мактабларининг барча ўқитувчилари бир вақтнинг ўзида учта муҳим вазифани амалга оширадилар:

1. Кўп микдордаги билимларни ўқувчилар томонидан самарали ўзлаштирилишини таъминлаш.
2. Ўқувчиларда яхлит тизимли тафаккур асосларини шакллантириш.
3. Ўқувчиларнинг ақлий ривожланишлари учун қулай шароит яратиш кабилар.

Изданишлар шуни кўрсатадики, ҳар қандай фаолият чуқур фикрлаш, ахборотларни фаол ўзлаштириш, ҳар қандай мураккаб операцияларни сифатли бажариш ўқувчилардан ўз диққат-этиборларини бир нуқтага жамлашларини талаб қилади.

Ўқув фаолиятининг самарадорлик даражаси ўқитувчининг ўз ўқувчилари эътиборини жалб қилиш кўникмасида намоён бўлади. Ўқитувчи уларни ўз диққатларини режалаштириш ва структуралаштиришга ўргатиши лозим. Бунинг учун эса, биринчи навбатда, ўқув материалларини мақсадга мувофиқ тарзда структуралаштириш талаб этилади.

Мазкур структуралаштиришнинг моҳияти шундаки, ўқувчиларни ахборотларни идрок этиб, иш жараёнини лойиҳалаштира оладилар. Ахборотлар ўзгариши баробарида ўқув материаллари ҳам ўзгаради. Ўқув материалларида муайян соҳага оид билимларни ажратиш талаб этилади. Улар:

1. Ўқувчилар диққатини жамлайдиган ўқув материаллари - бундай ўқув материаллари ёрдамида ўқувчиларнинг онги ривожланади ва диққати марказлашади. Бундай ўқув материалларида ягона далил, ходиса, объект ўз ифодасини топиши лозим. Улар ўқувчилар томонидан далиллар ва ходисалар жамланмаси сифатида

идрок этилади. Бундай ҳодисалар диққатни таркиблаштириш методи орқали структуралаштирилади.

2. Диққат-эътиборни яқинлаштириш, уйғунлаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунда барча объектлар ёки далиллар гуруҳи ўқувчи онгини назорат қилишга кўмаклашади.

3. Далилларни диққат-эътибордан узоқлаштириш бу онг ости ҳодисасига мувофиқ келади. Унда ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган барча ахборотлар сақланади.

Концентрация принципи асосида ўқув материалларини структуралаштириш шу билан ҳам аҳамиятлики, бунда барча ахборотларни бир йўла муайян ўқув материалида жамлаш имконияти вужудга келади.

Мазкур ўқув материаллари ҳар бир ўқувчи учун қулай бўлиб, уларга босқичма-босқич такдим этилиши керак. Ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш куйидаги ёндашув асосида амалга оширилиши керак:

1. Биринчи навбатда барча ахборотларни бир жойга жамлаб, ўқув материали сифатида қайд этиш лозим.

2. Мазкур ўқув топшириқларининг қўламини кенгайтириш учун уларга дастлабки тартибни сингдириш талаб этилади. Бунда дастлаб таянч ахборотлар устида ишлаш, топшириқларни типларга ажратиш тақозо қилинади. Диққатни бир нуктага жамлаш орқали ўқувчилар таянч ҳолатларни идрок этадилар. Шу орқали асосий ҳолатлар иккинчи даражали ҳолатлардан фарқли тарзда ўқувчиларнинг ривожланишлари учун алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур жараёнда ўқувчилар муайян ўқув топшириқларини ечар эканлар ўз диққатларини таркиблаштирадидлар, уни онгли тарзда режалаштирадидлар, шу асосда ўз фаолиятларини бошқарадилар.

Ўқув ахборотларини структуралашнинг асосий шартлари ахборотларни моддийлаштиришдир. Ахборотларни излашда иккита ўзаро қарама-қарши ҳолатни ҳисобга олиш лозим:

1. Бир томондан Караганда барча ахборотлар бир нуктага жамланиши керак.

2. Иккинчи томондан таҳлил жараёнида ахборотларни тизимлаштириш талаб этилади. Акс ҳолда ўқувчилар уни ўзлаштиришга қийналадилар. Шунинг учун ҳам топшириқлар миқдорини камайтириш талаб этилади.

Мазкур зиддиятларни бартараф этиш учун ўқув материали тарзида такдим этиладиган барча ахборотларни таркиблаштириш

лозим. Структуралаштирилган ўқув материаллари ёрдамида ўқувчилар ўз диққатларини бир нуктага зудлик билан жамлайдилар ва улар устида ишлаш усулларини эгалладилар.

Амалий ишлар жараёнида ўқувчилар ўз диққатларини бошқаришга куйидаги усуллар ёрдамида эришадилар:

Биринчи усул - диққатни жамлаш, уни тақсимлаш имконини берадиган таянч ҳолатлар биринчи даражали аҳамиятга эга. Бу усул ўқувчиларга ўқув материалларини ўзлаштириш ва эсда сақлашга кўмаклашади. Масалан, Она тили дарсларида айни бир вақтнинг ўзида ички ҳамда ташқи таянч материаллардан фойдаланиш мумкин:

-вербал характердаги ўқув материаллари; улар: режалар, тезислар, мантиқий-таркибли чизмалар, таянч сўзлар ёки фикрий ишоралар;

-чизмалар шаклидаги ифодалар; улар: ўқув материалларини қуриш режаси, чизмалар, диаграммалар, жадваллар, рақамлар, хронологик жадваллар;

-иллюстрация шаклидаги таянч ифодалар; улар: расмлар, портретлар, изоҳли расмлар туркуми, плакатлар қабилар.

Ўқувчиларнинг диққатини марказлаштиришга мана қандайдиган таянч ўқув материалларининг қатъий тартиби уни бошқариш механизмларини мувофиқлаштиради. Бунда таянч ҳолатлар структуралаштириш методидан фойдаланишда ёрдамчи манба сифатида хизмат қилади.

Иккинчи усул - ўқув материалларини структуралаштириш. Ўқув материаллари мазмунини лойihalаш уни шундай тартибга солиш жараёни, бундай шароитда таълим мазмунининг барча қисмларини аниқ изчилликда жойлаштириш имконияти вужудга келади. Мазкур материаллар тизимлилик принципи асосида жойлаштирилади. Унинг ёрдамида ўқув материалларининг таркибий қисми: далиллар, ҳодисалар муайян даражада тартиблаштирилади. Бундай жадваллар, расмлар, чизмалар улар орасидаги муносабат ва алоқадорликни ифодалайди.

У биринчи усул билан уйғунлаштирилганда самарали бўлади. Чунки таянч нуктани топиш учун қўшимча ва иккинчи даражали ўқув ахборотларининг қулай структураси вужудга келади. Таянч манба кўмагида фикрлаш асосида сўзлар, иборалар ва гапларни тушуниш осон бўлади.

Мазкур вазифани ечиш учун ўқув материалларини визуаллаштириш технологиясидан фойдаланиш лозим. Ўқув материалларини ўқувчиларга такдим этишдан олдин уни махсус тайёрлаш лозим. Бунда ўқувчиларнинг ундаги асосий жиҳатларни кўра олишларига шароит яратиш талаб этилади. Визуаллаштириш ўқув материални дастлабки ҳолатда образлаштириш имконини беради.

Билимларни такдим этишнинг барча типлари, моделлари ихчам тарзда берилиб, ўқувчиларнинг уни образли тарзда идрок этишларига кўмаклашади. Матнни ўрганиш, ўзлаштириш, у устида ўйлаш мазкур материални идрок этиш ва онда гавдалантириш демакдир. Зарур ҳолларда ўқувчи матнни тиклаши, бошқа шаклга ўгириши мумкин. Бироқ унинг сифати ва мустаҳкамлиги мазкур чизмаларнинг хотирасида қай даражада ўрнашганлигига боғлиқ. Бу ўта мураккаб педагогик жараён бўлиб, ўқувчиларни босқичма-босқич мазкур фаолиятга мослаштириш талаб этилади.

Ўқув материали моделини яратиш бу технологик хариталар тузиш, гуруҳлаш, чизмалар шаклига келтириш, боғланишли ҳолатларни вужудга келтириш каби усуллар ёрдамида амалга оширилади. Бунда қуйидаги қонуниятларга эътибор қаратиш талаб этилади:

- кенг кўламли ўқув материалларини ўқувчилар қийинчилик билан эслаб қоладилар;

- муайян тизим асосида ихчам жойлаштирилган ўқув материалларини ўқувчилар осонгина эслаб қоладилар.

- ўқув материали таркибида самарали таянч қисмларни ажратиш уни муваффақиятли ўзлаштириш имконини беради.

Ўқув материалларини визуал тарзда ифодалаш нафақат иллюстратив, балки когнитив вазифани ҳам бажаради. Бу ўқув материалларини ўзлаштириш жараёнида ўқувчиларнинг уни образли идрок этишларини таъминлайди. Таянч тушунчаларни ихчамлаштириш ўзлаштирилган билимларни тизимлаштириш имконини беради.

Ўқув материалларини тизимлаштириш ва структуралаштиришда ўқувчиларнинг диққатини бошқариш, структуралаш методлари ёрдамида уни режалаштиришни таъминлайди. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг билиш қобилиятларини ривожлантириш, уларни яратувчиликка ундаш имконини беради. Уларда билиш усулларини ҳисобга олиш кўникмаси ҳосил бўлади. Ақлий имкониятларга таянган ҳолда ўқув материали мазмуни ва иш шаклларини танлаш лаёқати намоён бўлади. Ўқувчиларда ўқув материалларини

ўзлаштириш тажрибаси, билиш майлларининг имкон қадар тўлиқ намоён бўлиши ўқув топшириқларини муваффақиятли ечиш омилдир.

Дарсликларнинг дидактик вазифалари тизимлаштиришнинг моҳияти таълим жараёнига ахборот оқимларининг кўплаб жалб этилиши муносабати билан кучайиб бормоқда. Бу эса ўқув материалларини интеграциялаш ва умумлаштиришни тақозо қилмоқда. Ўқув материалларини танлаш ва структуралаш дарсликни лойиҳалашга алоқадор ҳолатдир. Бу эса таълим жараёнини лойиҳалаш асосида келиб чиқади.

Бугунги кунга келиб, ўқув материалларини концентризм принципи асосида лойиҳалаш илмий манбаларда етарлича асослаб берилмаган. Мазкур принцип ўқув материали ва таълим мазмуни қандай аниқлаш, баён этиш, такомиллаштириш лозимлигини ифодаловчи меъёрий асосдир.

Ўқув материалларини концентризм тамойили асосида структуралашда қуйидаги принципларга таянилади: бу жараёнлилик ва режалилик принципларидир.

Мазкур принципларни қўллаш асоси сифатида концептуал ёндашувларга таянилади. Дарслик таълим жараёнининг сценарийси сифатида намоён бўлиши керак. Бир қатор дидактик ғоялар ўқув жараёни самарадорлигини оширишнинг умумий масалаларига бағишланган. Умумтаълим мактабларида мавжуд бўлган дарсликларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, уларнинг янги типлари ва моделларини ишлаб чиқишга кучли эҳтиёж мавжуд.

Ўқув материалларини танлаш ва структуралаштиришда жараёнлилик принципи ўқув материалининг ҳар бир бўлаги таълим мазмунининг барча элементлари билан боғлиқ ҳолда унинг таркибий қисми сифатида намоён бўлади ва бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш жараёнига сезиларли таъсир кўрсатади. Ўқув материалининг муайян қисмини ўзлаштириш жараёнида унинг кейинги элементларини билиб олиш тақозо қилинади. Бунда ўқув материалларининг аниқ блокларга жамланиши муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўқувчиларнинг бутун ўқув материални кейинги синфларда ўтиладиган қисмларигача тўлиқ идрок этишларига имкон беради.

Жараёнли ёндашувнинг асосий жиҳатлари таниқли педагог Л.В.Занков томонидан ишлаб чиқилган эди. Мазкур ёндашувлар, айниқса, шахсга йўналтирилган таълим жараёнида қўлланиладиган

дарсликларни яратиш ва унда такдим этиладиган ўқув материалларини лойиҳалашда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу принцип ёрдамида нафақат муайян ўқув предметининг ичида, балки ўқув предметлариаро боғланиш таъминланади. Бунда дарслик муаллифларининг эътибори ўқув материалларини блокларга ажратиш, улар орасидаги алоқадорликни таъминлаш, муайян центрларга таксимлаш, мақсадга мувофиқ тарзда лойиҳалаш, ўқувчиларнинг эътиборини эса ўзлаштирилган билимларга жалб этиш учун қулай шароит яратилади. Шу асосда ўқувчилар кенг қўламли такомиллашган билимлар ва ахборотларни ўзлаштириш жараёнига киришадилар.

Бошлангич синф Она тили ва Ўқиш дарсликларида ўқув материалларини структуралашда жараёнлилик принципага ҳам асосланилади. Бунда ўзлаштиришнинг босқичма-босқичлиги, билимларни ўзлаштириш асоси сифатида ажратиш, уларни истиқболда ривожлантиришнинг тадрижийлигига эътибор қаратилади. Бунда ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини жадал ривожлантириши. Ўқув материаллари матни билан боғлиқ ҳолда топшириқларни танлаш, уларни машқлар билан боғлаш, тизимлаштириш ва умумлаштириш кўникмалари ҳосил қилинади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ҳар бир матн кириш, асосий қисм, ҳулосадан иборат бўлиб, сарлавҳалар ва параграфлар орасида боғланиш таъминланган бўлиши керак. Матннинг бир қисми ўзлаштирилган билимларни умумлаштирган бўлиб, бу ўқувчиларнинг билимларини тизимлаштириш учун алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу яхлит параграфлар ёки 2-3 гапдан иборат матнлар сифатида дарсликларда такдим этилган ўқув материаллари таълим мазмунининг назарий қисмига алоқадор бўлиб, ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлаш ва тизимлаштириш учун муҳимдир. Такрорий-умумлаштирувчи матнлар ўзлаштирилган билимларнинг тадрижийлигини таъминлаш учун зарурдир. Бу эса ўз навбатида таълим мақсадига эришиш учун муҳим ҳисобланади. Ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган билимлар уларни чуқурлаштириш ва ривожлантириш учун муайян даражада аҳамият касб этади. Аксарият ҳолларда мазкур вазифани кичик матнлар бажаради. Бунда ўқувчиларга билиш жараёнининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида мурожаат қилиш учун қулай шароит яратилади.

Тушунтириш характеридаги матнларда нафақат ўқув предметининг мантиқи очилади, балки унинг мазмунини қисмлар, блоклар, параграфларга ажратиш имкониятлари таҳлил этилади. Шу билан бир қаторда ўқув предмети мазмунида мазкур бўлимнинг тутган ўрни очиқ берилади. Тушунтириш матнлари ўқувчиларга ўқув материаллари мувофиқлаштирувчи ва тадрижий алоқадорлигини таъминловчи ҳолатлар ўқув курси ҳамда таълим мазмуни доирасида очиқ берилади.

Ўзлаштирилладиган билимлар ва ахборотларнинг матн доирасидаги алоқадорлиги унинг ўқув предмети, мазмуни ҳамда дидактик мантиқини ҳам ифодалайди. Ўқув воситалари сифатида умумлаштириш ва тизимлаштириш фаолияти матнга муаммоли топшириқлар, саволлар ҳам мужассамлаштириладик, уларга ўқувчилар индуктив ва дедуктив усуллар ёрдамида жавоблар излайдилар. Матнли топшириқлар ўқувчиларни таҳлил қилиш, қиёслаш, чоғиштириш, умумий ҳолатларни қисмларга бўлиш, турли тушунчаларни ўзаро бир-бирдан ажратиш, тизимлаштириш операцияларини бажаришга ундайди. Умумлаштирувчи матнлар ўқувчиларда воқеликни яхлит идрок этиш ва изчил мантиқий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

Режалаштириш принципи ҳам ўқув материалларини структуралаштиришда ўз ўрнига эга. Чуқурлаштирилган таълим дастурларида таълим мазмунига асосланган лавҳаларнинг намоён бўлиши параграфлар, бўлимлар, ўқув курслари шаклида ифодаланади. Дарсликда таълим мазмунининг таркибий қисмлари ёрдамида кириш, асосий матнлар, мавзуларни ўрганиш режаси, таянч жадваллар ёрдамида ўқув материалларининг таркибий қисмлари, мазмуни ва структураси баён этилади. Ўқув предмети ичидаги ўқув курслари орасидаги алоқадорликни таъминлашда мазмуннинг асоси, мавзуга дойр асосий саволлар ҳамда билимларнинг турли элементларини ўзлаштириш ҳақидаги тахминлар:

- тушунчаларни оидинлаштириш;
- қонунларни шакллантириш;
- далилий маълумотларни келтириш талаб этилади.

Билимларни тизимлаштириш коидаларига онгли тарзда амал қилиш ўқув материалларини структуралаштириш самарадорлигини таъминлайди. Кўрсатилган ёндашувлар туфайли таълим мазмуни қисмларининг яхлитланишига эришилади.

Мазкур принцип, биринчи навбатда, дарсликнинг куйидаги қисларида ўз аксини топиши керак: режалар, кириш матнлари каби. Мавжуд дарсликларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, уларнинг кўпчилигида кириш матнлари мавжуд эмас. Бир абзацдан иборат киришдан бутун бошли матнларгача муайян мантикий асосга эга бўлган таркибий қисмлардан ташкил топмаганлиги аён бўлди. Ўқув курси мазмунини баён этишда режалилик ўз аксини топмаган. Шунингдек, дарсликларда кириш матнлари жуда камдан-кам ҳолатларда берилган. Уларда ўқув матнини очишнинг мазмуни ва жараёни кўрсаткичлари ифодаланмаган.

Режалилик принципини амалга ошириш натижасида таркибли кўргазмалардан ҳам фойдаланиш лозим. Уларда ўқув материални ўзлаштиришга мўлжалланган олдиндан тахмин қилинган мантикли-мазмунли, таркибли-функционал боғланишлар ўз аксини топади.

Дарсликларда бериладиган ўқув материалларини танлаш ва структуралаш алоҳида дидактик қимматга эга. Дарсликни лойиҳалашнинг дастлабки босқичида ўқув материалларини ўзлаштириш учун ажратилган блоklar алоҳида-алоҳида ўқув элементларига бўлинади. Ўқув элементлари сирасига ўқув объектлари, ходисалар, тушунчалар, методлар, фаолият турлари, ўқув фани дастурида ўрин олган маълумотлар киритилади.

Ўқув материаллари жамланмаси турли чизмаларда ҳам ифодаланиши мумкин. Ўқув материаллари мазмунини ифодаловчи чизмалар бўлиб, у тадрижийлик принципи асосида таркиблаштирилади. Мазкур чизманинг тармоқларини ўқув элементлари ташкил қилади. Улар орасида тадрижий алоқадорлик мавжуд. Мазкур чизмани шакллантиришда ўқув материалларининг тадрижийликка асосланган таркибини тўғри шакллантириш талаб этилади. Улар:

-чизма ягона илдизга эга, шунинг учун ҳам мавзу номида ўз ифодасини топади;

-ўқув материалларининг негиздан ташқари унинг алоҳида бўғинлари билан боғланмаган матнлар ҳам берилиши мумкин;

-ўқув материаллари орасидаги алоқа юқоридан пастга қараб амалга ошади;

-қўйи поғонадаги ўқув элементи фақат ўзидан юқоридаги биргина ўқув элементи билан боғланиши мумкин;

-муайян даражада ўқув материалларини гуруҳлаштириш аниқ бир умумий белги асосида амалга ошади;

-ўқув материалларининг юқоридаги элементи эса ўзидан куйидаги камида иккита ўқув элементи билан боғланади.

Ўқув материаллари таркибини лойиҳалаш ҳам муҳим дидактик аҳамиятга эга. Ўқув материалларининг қурилиши концентризм принципини қўллашни тақозо қилади. Концентризм принципи доирасида турли ўқув материаллари орасидаги муносабат мантикий боғланиш асосида таъминланади. Мантикий тизимлаштиришда ўқув материаллари орасидаги муносабат кетма-кетлилик, сабаб-оқибат муносабатлари орасида боғланиш, келишиш, ўзаро бўйсиниш, ўхшашлик характерига эга.

Ўқув материалларининг мантикий қурилишида мантикий тизимлилик ва мантикий структуралilik йўналишлари ажратилади. Тизимли мантикий изчиллик 5-9-синф дарсликларида бериладиган ўқув материалларини структуралашда қўлланилади. Айни бир ўқув предметга мансуб бўлган таълим мазмуни элементлари орасида бир хилдаги алоқадорликни таъминлаш мумкин. Бунда муайян ўқув предметдан тақдим этиладиган билимлар йиғиндисидан зарур маълумотлар танлаб олинади. Мазкур асосий билимлар чизиқли қурилиш тартибига эга. Уларнинг миқдори ва сифати таълим даражаси билан боғлиқ бўлади. Мазкур принцип асосида бугунги кунга қадар аксарият дарсликларда берилган ўқув материаллари структуралаштирилган.

Мавжуд тадқиқотларда таъкидланишича, ўқув материалларининг мазмуни ўз қурилишига кўра турли-туман бўлади. Шунинг учун ҳам таълим мазмунини турлича элементлар доирасида тақсимлаш мақсадга мувофиқдир.

Ўқув материалларини таркибий қисмлар ва блоklarга ажратишда давлат таълим стандартларига амал қилиш талаб этилади. Бунда ўқувчиларнинг ҳиссий тажрибаларига таяниш ҳам ўқув материалларини кичик қисмларга ажратишда асосий ўринни эгаллайди. Таникли дидактшунос И.Я.Лернернинг таъбирича, таълим мазмуни қуйидагича кўринишга эга бўлган билимларга ажратилади: асосий атамалар ва тушунчалар, кундалик фаолиятга дойр далиллар ва илмий далиллар, фаннинг асосий қоидалари, назариялар, методологик билимлар, баҳоловчи билимлар каби. А.В.Усова эса билимлар тизимининг бир қатор ўзига хос элементларини ажратиш кўрсатади: илмий далиллар, тушунчалар, қонунлар, назариялар, дунёнинг илмий манзараси каби.

Изланишларимиз шуни кўрсатадики, дарслик назарияси бўйича тадқиқотларни амалга оширган мутахассислар билимларни тизимлаштиришнинг турлича кўринишларини тақлиф қилганлар. Ўқув материалларини структуралашнинг асосини эса ўқув предмети доирасида тақдим этиладиган илмий билимлар ташкил этиши лозим. Улар сирасига далиллар, ходисалар, жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари, катталикларни киритиш мумкин. Ўқув материалларини қуйидагича структуралаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Унинг ёрдамида ўқувчиларда нафақат ўқув предметига оид билимлар, балки методологик билимлар ҳам тақдим этилиши керак. Жумладан, илмий билимлар таркиби ҳақидаги маълумотлар, уни тизимлаштириш усуллари шулар жумласига киради.

Бизнингча, ўқув материалларининг энг мақбул структураси интеграллашган дидактик модел бўлиб, унда барча билимлар муайян блоklarга ажратилган ҳолда концентризм принципи асосида жойлаштирилади. Бунда ўқув материалнинг баёни билиш цикллари асосида ходисаларни ифодалашнинг тўрт йўналишида баён этилади: сифати, миқдори, мавжудлиги ва амалий йўналишларда. Бунинг натижасида билимларни алоҳида блоklarга ажратган ҳолда қисмларга бўлиш имконияти вужудга келади. Бунда зарур қисмлар таркиблаштирилади: алоҳида далиллар, тушунчалар, қонунлар шулар жумласидандир. Шу билан бир қаторда мазкур блоklar ўқув материалларини қисман баён қилиш характериға эға эмас. Бу эса ўқув материалнинг ўқувчилар томонидан ижобий ўзлаштирилишини таъминлайди.

1.2. Ўқув материалларини структуралашнинг педагогик йўналишлари

Азал-азалдан дарсликлар яратиш, ундаги ўқув материалларини структуралаш билан миллатнинг энг илғор вакиллари, зиёлилар шуғулланиб келганлар. Собик совет ҳокимияти йилларида дарсликлар, уларға киритиладиган ўқув материаллари марказлашган ҳолда структуралаштирилди. Бунинг натижасида ўзбек халқининг миллий маданияти, руҳияти, менталитета ўқув материалларида акс эттирилмади. Шу билан бир қаторда, олимлар орасида дарслик яратишға иккинчи даражали иш сифатида қараш таркиб топди. Буни ўз вақтида пайқаган Ўзбекистан Республикаси Президенти Ислом Каримов «Баркамол авлод орзуси» китобида

қуйидагиларни ёзган эди: «Олимлар орасида дарслик ёзишға пастрок бир илмий иш сифатида қараш иллоти бор... Ахир дарсликларда миллат фикрининг, миллат тафаккури ва миллат мафкурасининг энг илғор намуналари акс этиши керак эмасми? Ҳар бир соға бўйича дарсликни ўша фаннинг атоқли вакиллари ёзмайдиларми?»

Биз дарслик яратишға энг илғор ва энг шарафли вазифа сифатида қарашимиз, яхши дарслик яратган одамларни бошимизға кўтаришимиз керак. Дарсликни, агар керак бўлса, катта танлов асосида яратиш лозим. Танлов ғолибларидан маблагни аямаслигимиз лозим».

Янги авлод дарсликлари илғор принциплар асосида яратилиши лозимлигини даврнинг ўзи тақозо қилмокда. Шундай принциплардан бири - концентризм принцидир. Концентризм - лотинчадан олинган сўз бўлиб, "concentrum" "умумий марказға эға бўлган" деган маънони англатади. Концентризм принципи битта умумий марказға йигилган таълим мазмуни, таълим назариясида ўқув предметининг муайян курсидаги ўқув материалнинг алоҳида-алоҳида блок(гурух)ларға ажратилган ҳолда берилишини ифодалайди. Қайсики, ушбу блоklar муайян ўқув предмети бўйича белгилаб бериладиган ўқув материалнинг ҳажмини ифодалайди. Шу маънода концентризм принципи асосида белгилаб бериладиган ўқув материалнинг мазмуни ўқувчиларға тақдим этиладиган ўқув материалларининг ҳажми ва миқдорини белгилаб бериш имконини яратади. Концентризм принципи шу билан характерланадики, бу принцип асосида ўқув материалларини ўзида мужассамлаштирган дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида матнлар, машқлар ва масалалар, савол-жавоблар, таълимий топшириқлар тадрижий асосда муайян изчилликда тақдим этилади. Ўқув материалларини танлашда концентризм принципига таяниш натижасида ўқув материаллари аниқ концентрга мужассамлаштирилган ҳолда муайян кетма-кетликда жойлаштирилади. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларда ўқув қўникмаларининг яхлит тарзда ривожланиб боришиға имкон беради. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари тизимида айни бир ахборот, билим ва тушунчаларнинг турли даражада ифодаланиши намён бўлади. Бунда ўқув материаллари тизимидаги билим ва тушунчалар концентр характердаги таълим мазмуни доирасида, таълим жараёнининг муайян босқичларида ўқувчиларнинг ёш ва тараққиёт даражалари, фикрни англаш ва уни ифодалаш билан боглик эҳтиёжлар ҳамда имкониятларни ҳисобға

олган ҳолда тақсимланади. Шу нуқтаи назардан ёндашилганда, бошланғич таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, сўз бойлигининг бир қадар жадал ривожлантирилиши кўзда тутилади. Чунки, бу даврда ўқувчиларнинг сўз бойлиги ва ёзма нутқини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш эҳтиёжи мавжуд.

Бошланғич таълим тизимида ўқув материалларини концентризм принципига асосланган ҳолда белгилаб бериш натижасида таълим тизимида аниқ блокларни ташкил қилувчи таълимий материалларни ажратиш имконияти яратилади. Концентризм принципида танланган ўқув материалларининг афзаллиги шундаки, бундай ўқув материалларининг ўқувчилар томонидан тўлиқ ўзлаштирилишига эришилади. Концентризм принципи асосида ўқув материалларини танлашнинг афзаллиги шундаки, бундай материаллар ўқувчилар томонидан қуруқ ёдланмайди, балки аниқ, ўзаро боғланган кетма-кетликда ўзлаштирилади. Ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлашнинг ўзига хос жиҳати шундаки, айти бир тушунча ва таърифни бир вақтнинг ўзида ҳар томонлама чуқур ўзлаштириш мумкин эмас. Мазкур тушунчанинг барча томонларини муайян концентрлар доирасида ўрганишни назарда тутган ҳолда ўқув материалларини танлаш, дарсликларни таркибий жиҳатдан такомиллаштириш ва таълим жараёни самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Ўқув материалларини муайян концентрлар доирасида тақдим этишнинг бошланғич босқичида, ўқувчиларнинг билимларни ҳиссий қабул қилишлари, уларнинг таълим жараёнида тўплаган нутқий кўникмалари ва малакалари тизимли тарзда ривожланади.

Ўқув материалларининг тадрижий асосда, изчил тақдим этилиши концентризм принципининг ўзига хос хусусияти бўлиб, бу ўқувчилардаги билим, кўникма ва малакаларнинг ривожланишига асос бўлади. Шунга кўра, дарслик ва ўқув қўлланмаларда бериладиган ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлашнинг дидактик асослари, концентр характердаги дарсликлардаги ўқув материалларини структуралаш масалалари ўз ечимини кутмоқда.

Педагогика фанида таълим мазмуни, ўқув материалларини танлаш принциплари, уларни структуралаштириш, жумладан, концентризм принципи асосида таълим мазмунини белгилаш кабилар бир қадар ўрганилган муаммолардандир. Бу муаммонинг

баъзи кирралари Н.В.Борисова, С.И.Гессен, С.Джумадурдыев, А.Н.Джуринский, В.К.Дьяченко, Л.В.Жарова, В.И.Загвязинский, Л.В. Занков, Л.Я. Зорина, А.Н.Крутский, И.И.Нурминский, Г.И.Рузавин, М.Н.Скаткин, Э.Стоунс, А.И.Уман, А.В.Усова, В.Ф.Шаталов, П.М.Эрдниева кабиларнинг ишларида бир қадар ўрганилган.

Ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлаш, дарслик яратишда ўзига хос дидактик тамойилларга риоя қилиш Р.Сафарова, Д.Шодиев, М.Рисқиева, дарсликнинг мазмунан ва шаклан ўқувчи шахсига йўналтирилиши А.В.Хуторский, дидактик лойиҳалаш жараёнида таъриф ва қодаларни ўқувчилар учун тушунарли тилда тақдим этиш, дарслик ҳажми, ўқувчиларда ўқиб-ўрганиш кўникмаларини мустаҳкамлаш учун бериладиган материалларнинг назарий ва амалий қисмларини аниқ четгаралашга аҳамият бериш М.Х.Махмудов, дарслик воситасида илгор педагогик технологиялардан фойдаланишни назарда тутиш, унинг таълим жараёни ахборотли модули сифатида намоён бўлишига эришиш У.Мусаев, бошланғич таълим мазмунини прогностика қилиш Р.Нуржановалар томонидан ўрганилган.

Бугунги кунда бошланғич таълим тизимида бир қатор камчиликлар, бўшлиқлар кўзга ташланади. Бундай камчиликлар жумласига ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш принциплари, дидактик асослари ишлаб чиқилмаганлигини кўрсатиш мумкин. Бунинг натижасида ўқув материалларини танлашда ягона ёндашувга амал қилинмаяпти. Бунинг учун, биринчи навбатда, ўқув материалларини танлаш ва структуралаштиришнинг мақбул принципини аниқлаб олиш ва бу принципни назарий жиҳатдан асослаш мақсадга мувофиқдир. Бундай принцип ёрдамида танланган ўқув материаллари ҳар бир ўқувчининг ўқиш, билим олиш эҳтиёжини қондира олиши керак. Мазкур шароитда анъанавий ўқитиш методлари билан инновацион методлар орасида номуносиблик вужудга келади. Ушбу ҳолат педагогик жараённинг боришига ҳам таъсир кўрсатади.

Ислохотлар жараёнида дарсликларда берилган ўқув материалларининг таркиби, мазмуни ва уларни структуралаш принциплари ҳам янгидан белгилаб берилиши лозим. Мактаб таълимини инсонпарварлаштириш муносабати билан ўқувчиларга тақдим этиладиган ўқув материаллари ва уларни ўзлаштиришга сарфланадиган вақтни қисқартириш назарда тутилади. Бироқ, ўқув материаллари ҳажмини қисқартириш ўқув предмета ёки ўқув курси

мазмунини илмий жиҳатдан саёзлаштиришга олиб келмаслиги керак. Бунинг учун, ўқув материалларини концентризм принципи асосида структуралаш мақсадга мувофиқдир.

Шу нуқтаи назардан ёндашилганда, таълим мазмунини модернизациялаш жараёнида муайян ўқув предмети бўйича ўқув материалларини танлаш ва уларни концентризм принципи асосида структуралаш муҳим дидактик аҳамиятга эга. Бу ўқув материалларини танлашга асос бўлган дидактик принципларга аниқ мантикий таъриф беришни такозо қилади. Чунки, таълим жараёнига технологик ёндашувни татбиқ қилишда ўқув материалларини аниқ принципларга таянган ҳолда танлаш ва структуралаштириш муҳим ўрин эгаллайди.

Ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш ҳозирги замон дидактикасининг муҳим масалаларидан биридир. Шунинг учун ҳам, бу муаммо кенг қўламли тадқиқотларни амалга оширишни талаб қилмоқда. Ўқув материалларини танлаш ва структуралаш муаммолари бўйича Д.Шодиев, Р.Сафарова, М.Х.Маҳмудов, Б.Адилов, Н.В.Борисова, С.Джумадурдыев, В.К.Дьяченко, Л.В.Занков, Л.Я.Зорина, Л.Клинберг, А.Н.Крутский, И.Я.Лернер, И.П.Подласый, Е.С.Полат, М.Н.Скаткин, Э.Стоунс, А.И.Уман, А.В.Усова, Л.М.Фридман, И.Ф.Харламов, В.Ф.Шаталов, П.М.Эрдниева, И.С.Якиманская кабилар шуғулланганлар.

Танланган ва структураштирилган ҳар қандай ўқув материали ўқувчиларда энг аввало ДТСда назарда тутилган билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилиши керак. Ўқув материаллари муайян мезонлар ва принципларга таянилган ҳолда танланиши ва структуралаштирилиши лозим. Худди мана шу принцип ва мезонларга таянилган ҳолда ўқув курслари мазмуни ҳам танланади. Бироқ, кузатишларимиз шуни кўрсатмоқдаки, аксарият ҳолларда ўқув материалларини танлаш ва структуралаштиришда муайян мезонларга амал қилинмаяпти.

Аксарият ҳолларда ўқувчиларга такдим этиладиган ўқув материаллари хусусийдан-умумийга, қисмдан-бутунга қараб бориш принципига таянган ҳолда танланганлигининг гувоҳи бўлаемиз. Тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, ўқув материалларини муайян концентрлар асосида танлаш ва структуралаштириш аниқ далиллар ҳамда дидактик қонуниятларга таянилган ҳолда амалга оширилади. Хусусийдан-умумийга қараб бориш принципи асосида танланган ўқув материаллари билимларни умумлаштириш, уларни изчил

тизимга солиш, мазкур билим ва тушунчаларнинг таркибини англаш каби ҳолатларга имкон бермайди. Бундай шароитда ўқувчилар нима асосий, қайси тушунча иккинчи даражали, муайян ҳолатнинг сабаби ва оқибати нимадан иборат, қайси қонуният муҳим, қайсиси эса унинг таркибий қисмига киради, муайян шароитда ишончли ҳаракат қилиш учун қандай билимлар ва ҳолатларни ўрганиш керак, хатолар, ноаниқликлар, ахборотларнинг кетма-кетлиги ва узвийлиги қаерда кўринади, деган саволларга аниқ жавоб топа олмайдилар. Бундай шароитда ўқувчилар эгаллайдиган билимлар динамик характер касб этмайди. Агар ўқувчи такдим этилган билимлар иерархияси ва узвийлигини аниқ хис этса, уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсирини англаса, бу билимлар муайян кўникма ва малакага айланади.

Ўқувчиларнинг тарқок ва узук-юлук билимларини жамлаш ва тизимга солиш учун шундай иш усулини танлаб олиш керакки, натижада бу ўқувчининг фикрлаш тарзини яхлит ривожлантириш имконияти таъминланиши лозим.

Ўқув ахборотларини муайян изчилликда жамлаш, ихчамлаш, уларни ўзлаштириш учун қулай ҳолатга келтириш замонавий дидактикада жуда долзарб масала ҳисобланади. Ахборотларнинг ҳаддан зиёд кўплиги муаммо даражасига кўтарилган бугунги кунда билимларни такдим этиш ва улардан фойдаланишда самардорликка эришиш муҳим аҳамият касб этади. Ўқув материаллари ва ахборотларни структуралаштирган ҳолда ўқувчиларга такдим этиш соҳасида кенг қўламли тадқиқотлар амалга оширилмоқца. Ҳозирги кунда билимлардан амалий фойдаланиш, уларни ўзлаштириш, такдим этиш соҳасида ҳам изланишлар олиб борилмоқда. Бу билимларни фаоллаштириш имконияти сифатида эътироф этилмоқда. Билимларни такдим этишнинг ихчам, компакт моделларини яратиш соҳасида изланишлар олиб борилмоқда. Билимларни концентрлар ёрдамида такдим этиш, уларни мантикий моделлар, семантик тармоқлар ёрдамида ўқувчиларга етказиш кабилар шулар жумласидандир. Лекин дарсликларга бундай технологияларни сингдириш бир қадар мураккаб.

Ўқув ахборотларини жамлашнинг самарали усуллари педагогик-психологик ёндашувларда, хусусан, ўқув материалларини умумлаштириш, билимларни муайян тизимга солиш Д.Шодиев, Р.Сафарова, П.Мусаев, У.Мусаев, В.В.Давыдов, Д.Б.Эльконин,

дидактик бирликларни йириклаштириш П.М.Эрдниев кабиларнинг ишларида ўз ифодасини топган.

Ўқув материалларини структуралаштириш учун қуйидаги усуллардан фойдаланиш эътироф этилган: предметли, мод ел ли ва белгили шакллар, мавзуларнинг структурали блок-чизмаси, таянч конспектлар ва бошқалар. Бундай ҳолларда предметли моделлаштириш, график моделлаштириш, белгили моделлаштириш, структурали блок-чизма кабилардан фойдаланилган. Шунини таъкидлаш лозимки, дастур мавзуларини ихчамлаштириш ва муайян блоklarга жойлаштириш орқали мустақкам ўзлаштириш ўқув материалнинг бир вақтнинг ўзида тўрт шаклда: график, сонли, рамзий ва оғзаки усуллар асосида такдим этилишига имкон яратади.

Бунда бошланғич таълим жараёнида ўқитиладиган ҳар бир ўқув предмети бўйича тушунчалар луғатининг зарурлигини ҳам таъкидлаш лозим. У дарслик ва ўқув қўлланмаларни асослаш, уларни яратишнинг янги имкониятларини аниқлаш, таълим натижаларини назорат этиш имконини беради. Шунингдек, у таълим мазмунини интеграциялашнинг янада юкори даражаларини таъминлаш ва технологик жиҳатдан ривожлантиришга шароит яратади. Ўқув ахборотларини тизимлаштириш ва структуралаштириш муаммосини қуйидаги йўналишларда тадқиқ этиш долзарблашмоқда:

3) алоҳида ўқув фанлари, умуман таълим мазмунида ахборотларни тизимлаштириш ва муайян концентрларга жамлашнинг ўзаро уйғун тизимини яратиш;

4) такдим этилган ўқув ахборотлари блокиннинг нисбийлик, бу аввало янги билимларнинг юзага келиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, уларни ўзлаштиришга бўлган талаблар асосида ўқув ахборотлари мазмунининг қайта танланиши; ўқув материалларини бундай структуралаш, ўқитувчининг билимларни баён этишнинг янги шаклларига ўтишга қарши фаолияти билан боғлиқ бўлган муайян ижтимоий сустрликни бартараф этишни талаб қилади.

Шунинг учун билимларни структуралаштириш ва яхлит тизимга солишда ўқув материалларини тизимлаштириш ва таҳлил қилишнинг асосий принципларига мувофиқ структуралаштириш зарур. Ушбу принципни ўқув топширикларини танлаш ва ўқувчилар томонидан ўқув материалнинг ўзлаштирилишида ҳисобга олиш лозим. Чунки, назарий материалларнинг мантикий асосларини ўрганиш жараёнида ўқувчилар унинг шаклланиш маромини кузатиш ва чуқур ўзлаштириш имконига эга бўладилар.

Ўқув курсини мантикий структуралаш ҳақиқатан аниқ ва яхши танланган ўқув топширикларини изчил ўзлаштириш имконини беради. Уларни ўзаро таркибий қисмларга ажратиш натижасида эса ички алоқадорликларнинг чуқурлиги ва ҳар томонлама асосланганлиги, ўзаро уйғунлигини қўриш мумкин. Шу сабабли гносеологик принциплар асосида ўқув материалларини илмий асосланган ҳолда структуралаштириш дидактиканинг ўта долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Ўқув материалларини танлаш ва структуралаштиришда икки хил ёндашувга таяниш мумкин:

1) эмпирик ёндашув - бу умумлаштириш ва вариативликка дойр шахсий тажрибани ўз ичига олади;

2) назарий ёндашув - бунда ҳар бир ўқувчи учун бундай ўқув материалларини ўзлаштириш мутлақо янгилик ҳисобланади.

Маълумки, аксарият ўқув курслари мазмунини танлаш ва уларни структуралаштириш биринчи ёндашув асосида амалга оширилади. Шу сабабли тадқиқотнинг умумий муаммоси доирасида ўқув материалларини танлаш ва концентризм принципи асосида структуралашга мантикий-диалектик ёндашувни татбиқ этиш амалга оширилди. Мантикий-диалектик ёндашув асосида умумийликдан-аниқликка ўтиш амалга оширилгандагина ўқув материалларини концентризм принципи асосида структуралаштиришга эришилади.

Ўзбекистан миллий энциклопедиясида «Умумлаштириш»га қуйидагича таъриф берилган: «Умумлаштириш - инсоннинг воқеликни билиш, тадқиқ этишдаги муҳим фикрий амалларидан бири; нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белги, хусусиятларини, боғланишларни фикран муайян тушунчага бирлаштириш жараёни ва унинг натижаси. Умумлаштириш - илмий билишнинг муҳим воситаларидан ҳисобланади».

Умумлаштириш умумийлик асосида амалга оширилади. Умумийлик тушунчасида хорижий олимлар бир қадар тўлиқроқ таъриф берганлар: «Аввало, «умумийлик» - ҳар қандай назарий тафаккур воситасида амалга ошириладиган илмий билишнинг асосий шакли ҳисобланиб, шунингдек, у фикрий ишлаб чиқишнинг ҳар қандай қуйи даражаси ва ҳиссий тажрибани умумлаштириш натижасида вужудга келган тушунча аппарата ва натижадан иборатдир.

Иккинчидан, «умумийлик» тадқиқ этилаётган объект мазмуни ҳақидаги ҳозирча тўлиқ бўлмаган, нисбатан бирёқлама билимлар...

Учинчидан, «умумийлик» бирёқламалик сифатида асосан уч тур да намоён бўлади:

а) умумийлик ҳиссий-конкретлилик сифатидаги ривожланган тушунча, тасаввур ва ҳиссиёт шаклида;

б) умумийлик абстрактлаш (мавҳумлаштириш) ва умумлаштиришнинг натижаси сифатида;

в) умумийлик тушунчаларни идеаллаштириш сифатида.

Умумий категориялар бутунликнинг асосий таянч қисми сифатида аниқлик ҳақидаги умумий микёсдаги тасаввурлар негизда яхлитлашга йўналтирилади.

Ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш масаласи узоқ вақтлардан буён кенг микёсда тадқиқ этилмоқда. Шунга кўра, тадқиқотимизда ушбу масаланинг қуйидаги жиҳатларига тўхталиб ўтамиз. Бунда фанлар бўйича билимлар сифатининг яхшиланиши ва ўқув материалларини янада унумли ўзлаштирилишини таъминлашга қаратилган билимлар структурасининг концентрга асосланган модели қандай бўлиши керак?, деган саволга жавоб изланади.

Бугунги кунда ўқув материаллари мантиқий тузилмасининг кўпгина моделлари мавжуд. Мазкур моделлар танланган ёндашув ва методларни асослашдаги турли-туманликка қарамай, амалий педагогик жараёнларда синаб кўрилган ҳамда ўзининг ижобий натижаларини берган.

Ўқув материалларининг турли вариантлари орасида мантиқий алоқалар (муносабатлар) ўқув материаллари мантиқий структурасини «яхлит ўқув материали тузилмасидаги тизимлилик, кетма-кетлилик, ўзаро алоқадорлик»дан иборат ходисадир. Ўқув материали мантиқий тузилмаси ҳақидаги тасаввурларнинг мавжуд вариантлари бевосита ўқув материали элементи тушунчасининг қандай англаниши ва ажратиб олинган қисмлар ўртасидаги алоқадорликнинг қай тарзда таъминланишига боғлиқ. Бу хил структуралашнинг кўргазмали намунаси сифатида мантиқий жадвалларни кўрсатиш мумкин. Бу жадвалларда тушунча, мулоҳаза, қонунлар ҳамда муҳим тажрибалар билим қисмлари тарзида намоён бўлади. Мазкур қисмлар дарсликда ўқув материали баёнининг изчиллиги ва кетма-кетлигига мувофиқ кўрсаткичлар асосида бирлашиб, тўғрибурчакни ҳосил қилади. Ушбу структурали-мантиқий жадваллар

аслида йўналтирилган чизмалардан иборат. Чизманинг учки қисмига ўрганилаётган материалнинг таркибий қисмлари жойлаштирилиб, қирралар воситасида ўқув элементларининг бир-бири билан ўзаро муносабатлари акс эттирилади. Шу тариқа, чизмалар воситасида ўқув материаллари структурасини намойиш этиш мумкин.

А.В.Усова ҳамда В.А.Беликовлар элементлар ўртасидаги алоқаларнинг қуйидаги мезонларини тақдим этганлар:

1. Элементлар ўртасида сабаб-оқибат муносабатларининг мавжуд бўлиши.

2. Асосий тушунчалар ва уларнинг вужудга келишини ифодаловчи муҳим қисмлар ўртасидаги боғланишларнинг мавжудлиги.

3. Устувор функционал алоқаларнинг мавжуд бўлиши.

4. Ўзаро бири-бирининг таркибига кирувчи элементлар ўртасидаги алоқадорликнинг таъминланганлиги кабилар.

Сабаб-оқибат ва функционал алоқалар ҳамда ўзаро бири-бирининг таркибига кирувчи элементлар ўртасидаги боғланишлар ўзаро кесишувчи чизиқлар воситасида кўрсатилади. Масалан, умумийдан-хусусийга; иккинчи даражали тушунчалардан - асосий билимларга каби.

Шу тарзда концентризм принципига асосланган ҳолда, структуралаштирилган ўқув материали оқилона қўлланилса, қатор дидактик афзалликларга эга бўлади. Бирок, А.И.Уман ўқув материалларини ташкиллаштириш ва билимларни структуралаштиришга қаратилган ишларда тизимли структуралар (айрим натижалари баёнига эга билимлар) турли дарслик ва қўлланмаларда ҳатто муайян бир фан бўйича, бир хил билимларнинг бир-бирига тўғри келмаслигини кўрсатади. Дарҳақиқат, ҳар бир мавзу бўйича берилган ўқув материалларининг тизимли таркиби мазкур ўқув предмети бўйича дарсликда қай тарзда берилган бўлса уни шундай ўзлаштириш талаб этилади.

Бундан А.И.Уман қуйидагича хулоса чиқаради: агар билимларни структуралаштириш содда бирликлар асосида кўрсатилса, унда топширик катта ҳажмдаги чала ва автоном характердаги блоклар микдорини бирлаштиради. Блокларни жойлаштиришнинг бу хил тартиби мантиқий бўлмай, кўникма ва малакаларни таркиб топтиришга қаратилган топширикда айрим, тугалланмаган формулалардан фойдаланишга олиб келади. Топширикни бажаришда илгари ўзлаштирилган билимлардан фойдаланиш заруриятининг мавжуд бўлиши эътиборга олинмаган бўлса, ўқув материалларини

юқоридаги тарзда содда бирликлар методига кўра структуралаштириш унинг дидактик қимматини сезиларли даражада пасайишига олиб келиши мумкин.

Агар ўқув материали тизимлилик принципига асосланган ҳолда, структуралаштирилган бўлса, ўқув жараёни мураккаблашади. Т.А.Стефановскаянинг таъкидлашича, мазкур принципга кўра, «ўқув материали мазмунини ташкил қилувчи қисмлар занжиридан иборат бўлиб, бунда навбатдаги ҳалқа кейингисининг асоси бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари, улар орасида ўзаро мантикий алоқадорлик мавжуд бўлиб, ҳар бир кейинги қисм олдингисига бевосита боғланади. Бундай таркибий тузилма ўқувчи зиммасига кўпгина вазифалар юклайди. Яъни, ўқув материали таркибига кирган барча қисмлар бир хил аҳамиятга эга бўлган тушунчалар сифатида ўқувчиларга тақдим этилиб, улар ичидаги асосий қисмларнинг фарқларини ажрата олиш кўникмалари шакллантирилмайди. Улардан асосийсини чегаралаб олиш масаласини ўқувчиларнинг ўзлари ҳал қилишларига тўғри келади. Бундай мураккаб топшириқни ечишга қурби етмаслиги натижасида билимларнинг яхлит тизимида муайян элементнинг ҳолатини аниқлай олмаган ўқувчилар ўқув материалларининг барча қисмларини бирдек қабул қиладилар ва уларнинг муҳим жиҳатини англамай қоладилар. Бу эса, билимларни қурукдан қурук ёдлашга асос бўлади».

В.Ф.Шаталов ҳамда унинг кўплаб издошлари томонидан танланган ўқув материаллари ўз вақтида ўқув матни мантикий структурасини ифодалашга қаратилган эди.

Масалан, С.А.Лебедев педагогик тажрибалар ҳақида фикр юритиб, танланган тадқиқот иши тизимининг асосий негизини белгилаган принциплардан бири асосийси (муҳими)ни ажратиб олишдан иборат бўлганлигини таъкидлайди. Ушбу асосийлик «мавзу ёхуд ўзаро мантикий алоқадор масалалар блоки»ни қамраб олган таянч конспектлар шакллантирилганда белгиланади.

Аксарият ўқув матнларини таркиб топтиришнинг асосини ташкил этувчи тизимлилик принципи бевосита уларнинг таркибий хилма-хиллигини назарда тутаяди. В.Ф. Шаталовнинг «таянч сигналлар»и ҳам айнан шундай серкирраллилиги билан ажралиб туради. У «таянч сигналлар»ини ўзи яратган дидактик тизимнинг камчилиги эмас, балки айнан ютуғи деб билган. Шу билан бир қаторда, ушбу хилма-хилликни педагогик-психологик жиҳатдан

асослаган ҳамда «таянч сигналлари»нинг таркибий жиҳатдан такрорланмаслигини таъкидлаган.

Шундан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги ҳақли савол туғилади: Шаталов тизими бўйича билим олаётган ўқувчи тақдим этилган мантикий асосда «таянч сигналлар»ни етарлича тўлиқ қўллай оладими, ўзлаштирилган ахборотларни бошқа ўқув материалларининг таркибий мантикига боғлиқ ҳолда ўзлаштира оладими?.

Шуни таъкидлаш лозимки, В.Ф.Шаталовнинг «таянч сигналлари»га ўхшаш таянч конспектлар ҳам мавжуд бўлиб, улар айрим жиҳатларига кўра ўзига хос таркибий тузилишга эга бўлган. «Таянч конспектлар, - деб ёзади В.Ф.Шаталов, - физик формула, қискача хулоса, тушунтирувчи расмлар, диаграмма ва бошқалар шаклидаги ўқув материалларининг мантикий баёнини ифодалайди. Таянч конспект ... ягона умумлаштирилган режанинг ҳар бир элементи учун илмий далил, тушунча ва қонунларни очиб беради. ...таянч конспектлар янги махсус дидактик материал сифатида тақдим этилади».

Ўқув материали таркибини ўзгартириш вариантларидан бири - ундан ўзаро қайсидир белгисига кўра бирлаша оладиган қисмларни ажратиб олишни тақозо қиладди.

Тушунчаларнинг кўринишлари ва турлари ўртасидаги бевосита ва билвосита тадрижий алоқаларнинг ифодаланиши, муайян белгиларнинг фарқланиши, ўхшаш ҳодисалардан фойдаланиш кабилар таснифий жадвалларни яратиш имконини беради.

Турли ўқув матнларини таркиб топтириш ва таҳлил қилиш, ўқув материали тузилмасини конструкциялаш ва очиб беришда уларнинг қулайлиги ҳамда билимлар тизимини тартибга солиш принциплари ҳақидаги муаммоларга дуч келиниши муқаррар. Шунга кўра, Л.В.Занков ўзининг «Дидактика ва ҳаёт» номли машҳур китобида таълимнинг тизимлилиги масалалари ҳақида фикр юритиб, дидактик талаблар асосида ушбу муаммони ҳал этишда тегишли ўқув фанлари мазмуни ўртасидаги қарама-қаршиликни тўла бартараф қилиш мумкин эмаслигини уқтиради. В.В.Давыдов эса, ўқув предмети мантиқи охир-оқибат тегишли фан мантиқини ифодалаб, ўқув курси дастурига қиравчи илмий билимлар, уларнинг изчил кетма-кетликда жойлашиши, улар орасидаги алоқалар тавсифига кўра характерланади, - дея уқтиради.

Юқоридаги фикрлардан шуни англаш мумкинки, мул्लиф, ўқув материалларининг асосий мантикий структурасини тушунчалар

тизими сифатида такдим этади, муайян ўқув фани мантики масаласи ушбу ўринда муаллиф назаридан четда қолган.

Билимларни структуралаштиришда илмий тушунчалар тизими таяниш фанлар шаклланишининг кўҳна илдизларига таянган бўлиб, дидактикада анча кенг тарқалган ёндашувлардан бири ҳисобланади. Дастур характеридаги дидактик қўлланмаларни яратиш соҳасида катта тажрибалар мавжуд бўлиб, уларда ўзлаштиришга қаратилган материални мантикий тузилмасига кўра изчил таҳлил этиш, ушбу асосда марказий тушунча ва унга алоқадор тушунчаларни ажратиш, барча ўқув материалларини ушбу тушунчаларга таянган ҳолда тизимлаштириш, тегишли фан мантики асосида муайян кетма-кетликда жойлаштириш лозимлиги муаллиф томонидан уқтирилади.

Ўқув ва илмий билимлар тизимида тушунчаларнинг тутган ўрнини белгилашда А.В.Усованинг қарашларини бирмунча аниқ, изчил ва далилларга асосланган назария сифатида баҳолаш мумкин. Унинг қарашлари турли вақт оралиғида ушбу масалани ёритишга йўналтирилган тадқиқотларда ўз ифодасини топган. Муаллиф илмий билимлар тузилмасини мантикий-генетик таҳлил этиш асосида билимлар тизимининг куйидаги асосий қисмларини ажратиб кўрсатади:

- а) илмий далиллар;
- б) тушунчалар, масалан, сўз, сўзнинг таърифи, бир маъноли сўзлар, кўп маъноли сўзлар каби;
- в) қонунлар;
- г) назариялар;
- д) олам манзарасини билиш даражаси кабилар.

Тушунча - нарса ва ҳодисаларнинг мантиқан ажратилган муҳим белгиларини, алоқа ва муносабатларини умумлаштириб акс эттирувчи умумий тасаввур; тафаккур шакли.

А.В. Усова, Р.Сафарова, Э.Ғозиевлар ўз тадқиқотларида тушунчани ҳар томонлама ҳам кенг, ҳам хусусий-дидактик маънода ўрганганлар. Хусусий маънода тушунча билимлар тизими қисмларидан бири ҳисобланса, кенг маънода илмий билиш қисмларининг ҳар бири: далил ҳам, қонун ҳам, назария ҳам тушунчадир. Чунончи, қонун назарда тутилган бирор вазиятни англашнинг мураккаблигида муайян ўрин тутиб, ўзида илмий билимни камраб олган ҳолда, ўзаро изчилликда тушунчага нисбатан юқори ўринда туради ва айнаи вақтда ўзи ҳам тушунча ҳисобланади. Бу айнан лугавий

бирликларда ўз ифодасини топади. Чунки, ҳар бир сўз муайян тушунчани англатади.

Л.Я.Зорина илмий билиш тузилмаси, унинг элементлари кетма-кетлигини белгилашга бошқача нуқтаи назардан ёндашади. Олима томонидан физикадан 100 йил давомида яратилган мактаб дастурлари ва дарсликларини тарихий-мантикий жиҳатдан тадқиқ этиш натижаларининг кўрсатишича, таълим мазмунига илмий билимларнинг киритилишини куйидаги изчилликда тасаввур этиш мумкин: далиллар, алоҳида назарий қоидалар, амалий билимлар, тушунча ва қонунлар, назариялар тарзида.

Назария дидактик бирликнинг етакчи мавқеини эътироф этиб, у дарслик тузиш (материал танлаш ва жойлаштириш)да назариянинг яхлит ифодаланишига асосланиш дарслик барқарорлигини таъминлашнинг энг муҳим шартларидан бири эканлигини таъкидлайди.

Дидактикага билимлар тизими тушунчасининг тузилишига кўра илмий назария билан мослиги ғоясини олиб кирган Л.Я.Зорина «мўлжалга кўра назарий асосларга таяниб билимларни танлаб олишда унинг йўналтирувчиси ва ислоҳ этувчиси сифатида назарий тузилманинг яхлит ифодаланишида назарий асослар минимал даражаси мазмунининг зарурий ва етарли бўлиши дидактик асос сифатида муҳим ўрин тутиши»ни таъкидлаган эди. Мазкур қоида у энг катта ва етакчи бирлик - назарий асосни ўзлаштиришнинг тизимлилиги ва яхлитлигига асосланиш сифатида баҳолайди.

Л.Я.Зоринанинг кўрсатишича, назарий асослар муҳим тушунчалар, асосий қонунлар ва натижаларни камраб олиши зарур. Унинг фикрича, мазкур тузилманинг бузилиши назариянинг яхлит тизимини мураккаб ўзлаштириладиган ва эслаб қолинадиган билимлар мажмуига айлантиради.

Л.Я.Зорина томонидан асосий дидактик бирликларни тўлдиришнинг куйидаги мезонлари тақлиф қилинган:

- асосий мустақил қонунларнинг умумийлиги ва шакллантирилиши, уларнинг минимал ҳажмини белгилаши;
- назарий асослардаги асосий қонунлар ҳажми ушбу назариядаги муҳим қонунлар миқдорига мувофиқ келиши;
- назарий ҳулосалар мазмуни таркибий қисм сифатида эътироф этилиши;

- асосий қонун-қоидалар ва қўшимча билимларнинг натижалари акс этиши;

- хулосаларнинг минимал даражаси таъминланиши;

- хулосалардан кўпроқ қонунийлик кучига эга бўлганларини танлашга эришилиши;

- назарий қоидаларни асослашда далилларни танлашга назариянинг изоҳловчи ва башорат қилувчи имкониятларига эътибор қаратилиши;

- натижаларни хулосалашга оид қўшимча билимларнинг танланиши, яъни назариянинг яхлитлиги ифодаланиши;

- тенг имкониятларга эга бўлганда кўпроқ дунёқараш тавсифидаги, политехник йўналишдаги, ҳиссиётларга бой, меъёрий кадриятларни таркиб топтиришга қаратилган қўшимча билимларга аҳамият берилиши;

- назарияларга иловалар беришда ҳозирда ва келажакда техника соҳаси ёки ўқувчи танлаши мумкин бўлган касбий йўналиш бўйича муҳим маълумотлардан фойдаланиб, ўқувчиларда зарур кадриятлар тизимини таркиб топтириш назарда тутилиши лозим.

Л.Я.Зорина яхлит гоёларни таркиб топтиришга оид илмий назария ҳақида қуйидагиларни баён қилган эди: «назариянинг муайян қисмлари бошқалари билан узвий боғлиқ бўлган ҳолда, билимларнинг турлари билан алоқадорликда, муайян яхлитликка асосланган ички боғланишга эга бўлган ўзига хос мазмун касб этади». Шу тарзда, билим турлари сифатида у назариянинг барча бевосита ва билвосита дахлдор қисмларини киритади. Уларни қуйидагича 6 турга бўлади: тушунча, қонун, илмий далил, эксперимент, назария, амалий билимлар.

Г.И.Рузавин эса, илмий назария тузилмасига мувофиқ ҳолда, физика курсидан ўқув материалларини таркиб топтиришга нисбатан бирмунча бошқача талабларни илгари суради. У назария ўз ичига асослов ва натижани қамраб олиши лозим, деб ҳисоблайди. Лекин назарий тузилмани мантиқий-тузилмага эга жадваллар кўринишида илмий билиш даврий ораликдарига (циклларига) кўра такдим этади.

Олимларнинг илмий тадқиқот жараёнидаги фикр, мулоҳаза ва муҳокамалари айнан мазкур даврий оралик (цикл)га кўра амалга оширилади. Ўқув жараёнида ўқув материалларини ушбу даврий оралик асосида такдим этилиши ишончли билимларга эга бўлиш механизмларини аниқ кўрсатиш, муаммоли баён методини жорий

қилиш, ўқув материалларини идрок этишда мантиқийлик ва тарихийликни уйғунлаштириш имконини беради. Даврий ораликнинг моҳияти шундаки, кузатиш ва махсус экспериментларни ўтказиш орқали қатор илмий далиллар қарор топтиради. Ушбу далиллар фарзани илгари суриш йўли билан изоҳланилади. Фарзда ўрганилган объектлар, амалга ошаётган жараёнлар механизмни изоҳлаш мумкин. Ушбу механизм ва ҳолатларнинг мавжуд аниқ жиҳатлари турли ўқув моделлари кўринишида акс эттиради. Урганилган ҳодиса, жараён ва ҳолатлар хусусида модел-такдимотлар ва фарзларга асосланиб, мантиқий мулоҳазаларга таянган ҳолда хулосалар тизими аниқланади. Хулосалар бевосита тажриба-синов асосида текширилади. Ўз навбатида, тажриба-синов натижалари янги далиллар мажмуини такдим этади, у баён қилинган фикр-мулоҳазаларни тасдиқлаши ёки тасдиқламаслиги мумкин. Мантиқий хулосалар тасдиқланса, илгари сурилган фарзнинг тўғрилиги ва янги тажрибавий далилларни изоҳлашда ундан фойдаланиш имконияти қабул қилинади.

Айнан ушбу асосга таянган ҳолда, А.З.Зак ўқув дастурлари муаллифларига қуйидаги тавсияларни такдим этади: «ўқув курсига оид ўқув материалларини фундаментал назариялар атрофида марказлаштириш натижасида таркиб топтиради. Таълим жараёнида педагогик мақсадни амалга ошириш учун айланма (спирал) даврий оралик кўринишида билимларни назарий умумлаштириш келиб чиқишини қайта тиклаш мақсадга мувофиқдир... Бу ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантиришга самарали таъсир кўрсатиб, мантиқий тафаккурларини таркиб топтиради».

Л.М.Фридман ўқувчиларда назарий материаллар таркибига мувофиқ тарзда билимларни таркиб топтиришнинг заруриятини назариянинг фундаментал гоёларни асослаш ва эътиқодни шакллантириш воситаси эканлиги билан изоҳлайди.

Асос қилиб олинган принципларни тажриба-синовдан ўтказиш ҳақида фикр юритиб, В.Н. Мошанский фундаментал экспериментларга алоҳида тўхталади ва уларни изоҳлашнинг илмий тажриба-синов тадқиқотларини аслидаги каби қайта тикловчи яхлит мантиқий схемасини такдим этади.

Ўқув материали мантиқий тузилмаси, унинг оқилона баён этиш усуллари ва ўзлаштирилиши ҳақида сўз борар экан, дидактик бирликларни йириклаштириш (ДБИ) назариясини ҳам таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Дидактик бирликларни йирик-

лаштириш назариясининг муаллифи профессор П.М.Эрдниев бўлиб, мазкур ғоя ўтган асрнинг 60-йилларида олим томонидан чоп этилган монография, ўқитувчилар учун методик кўлланма, газета ва журналларда нашр этилган мақолалари орқали амалиётга татбиқ қилинган. П.Ф.Эрдниевнинг тадқиқоти натижаларининг кўрсатишича, ўқувчилар билимларини интеграциялаш масаласини ҳал қилиш учун ўқув топшириқларини соддалаштириш эмас, балки, аксинча мураккаблаштириш - дидактик бирликларни йириклаштириш зарур. Лекин, бунда ўқув материали таркибининг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш лозим.

Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси И.П.Павлов (зиддиятларни қарама-қарши қўйиш), П.К. Анохин (тескари алоқа), А.А.Ухтомский (доминант), И.Р.Пригожин (ижодий тафаккурни ривожлантиришда қиёслашга оид ақлий хулосаларнинг марказий ўрин эгаллаши), Р.Сафарова (билимларни интеграциялаш ва ўқув материалларини унификациялаш) кабиларнинг таълимда ютуқларга эришишнинг психофизиологик қонуниятлари борасида илгари сурган кашфиётларига асосланади. Айнан физиологик қонуниятлар дидактик бирликларни йириклаштириш назариясининг вужудга келиши ва ривожланишига алоҳида таъсир кўрсатди.

Дидактик бирликларни йириклаштириш асосан И.Павловнинг шартли рефлекслар методикасига асосланади.

Тескари топшириқлардан фойдаланиш методи дидактик бирликларни йириклаштириш назариясининг негизини белгилайди. Дидактик бирликларни йириклаштириш бўйича 1-синфдан бошлаб она тилидан машқлар тузиш, ўқишдан матнлар танлаш муҳим аҳамиятга эга. Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси асосида тузилган дарсликлар воситасида ўқитиш ўзаро тескари ва ягона негиздаги таълимий ҳаракатларнинг биргаликда, бир дарсда, бир вақтнинг ўзида ва дарсликнинг бир саҳифасига жойлаб ўргатиш прагматик мазмунга эга. Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси асосида тузилган дарсликларда ақлий алоқалар таъминланади.

Дидактик бирликларни йириклаштириш назариясида ўзаро алоқадор билимлардан фойдаланилади. Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси бўйича яратилган дарсликларда ўқув материаллари блок шаклидаги концентрлар сифатида тақдим этилади. Юқорида таъкидланганидек, билим ва тушунчалар ягона

концентрга бирлаштирилиб, уларнинг ҳар бирдан дидактик бирликларни йириклаштириш мақсадида фойдаланилади.

Дидактик бирликларни йириклаштириш назарияси бўйича яратиладиган дарсликларда ўқув материаллини жойлаштиришда муайян қоидаларга асосланилади: жуфт мулоҳазалар ягона саҳифада параллел чоп этилади, ўхшаш фикрлар икки поғонали конструкцияга жойлаштирилади. Дарсликнинг ҳар бир саҳифасида, худди ҳар бир дарсдаги каби ўқувчи руҳиятига таъсир кўрсатадиган воситалар: сўз, нарсалар-буюм, раем, рамз, сондан бир вақтда фойдаланилади.

Концентризм асосида танланган ўқув материаллари барча далилларни бир йўла камраб олиш имконини беради. Концентрларда ифодаланган далилларни ўқувчилар яхшироқ тушунадилар ва хотираларида сақлаб қоладилар.

Шу тарзда, дидактик бирликларни йириклаштириш ва концентрларга жамлаш асосида ўқувчиларнинг ўз-ўзларини ривожлантиришларини таъминлайдиган ўқитиш технологиясини қўллаш учун кенг йўл очилади:

1. Ўқувчида ахборотларни қайта ишлаш тафаккурости механизмларининг фаоллашуви туфайли;
2. Ақлий операцияларнинг муайян макон ва замонда яқинлашиши сабабли;
3. Далилларга асосланган мантиқий қисмлар ва ижобий хиссиётларнинг ўзаро таъсири туфайли.

Дидактик бирликларни йириклаштириш ва ягона концентрларга жамлаш технологияси тафаккурнинг тарқоқ даражасидан интеграл даражасига ўтишга қаратилган. Дидактик бирликларни йириклаштириш ва ягона концентрларга жамлаш давомида қуйидаги муаммоларнинг ечими топилади:

1. Дастлаб бошлангич синф она тили ва ўқиш дареликларида дидактик бирликларни йириклаштириш ва ягона концентрларга жамлаш лозим. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг изчил фикрлашларини жадаллаштиради;
2. Дидактик бирликларни йириклаштириш асосида ягона концентрларга жамлаш натижасида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмалари ривожлантирилади;
3. Дидактик бирликларни йириклаштириш асосида ягона концентрларга жамлашга оид эмпирик тажрибаларни мунтазам

умумлаштириш ва дидактик жихатдан асослаш имконияти вужудга келади.

Дидактикада мавжуд бўлган ўқув материали мантикий структурасини белгилашга оид тажрибалар илмий ходисалар, жараён ва объект ҳолати ҳақидаги билимларнинг дидактик моделида ўз ифодасини топади. Мазкур модел интеграллашган характерга эга бўлишига қарамадан универсал эмас. Мавжуд тадқиқотларда ўқув материаллини концентризм принципига таянган ҳолда танлашнинг назарий-аъалий жихатлари очиб берилмаган. Бу эса, юқори самардорликка эга бўлган дидактик бирликлар, ўқув блокларидан фойдаланиш имкониятини чеклайди. Шунга кўра, биз, ўз излашларимизда концентризм принципига таянган ҳолда, ўқув материалларини танлаш ва структуралаштиришнинг дидактик асосларини аниқлашга ҳаракат қилдик.

Бугунги кунда бошланғич синфлар учун яратилган ўқув дастурлари ва дарсликларининг нисбатан барқарорлигини таъминлаш муҳимдир. Ўқувчилар ўзлари эгаллаган билимлар асосида муайян концентр доирасидаги мантикий тизимни тасаввур қиладилар.

Мазкур принцип доирасида ўрганилаётган дидактик бирликларнинг макропараметрлари ўртасидаги алоқадорлик яққол ифодаланиши керак. Бироқ, амалдаги дастур ва дарсликлар таҳлили мазкур ҳолатнинг мавжуд эмаслигини кўрсатмоқда.

II Бўлим. ЗАМОНАВИЙ ДАРСЛИКЛАРДА КОНЦЕНТРИЗМ ПРИНЦИПИ АСОСИДА ТАКДИМ ҚИЛИНАДИГАН ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ СТРУКТУРАЛАШНИНГ ДИДАКТИК ПАРАМЕТРЛАРИ

Ўқувчиларнинг ўқув материалларини ўзлаштиришлари кенг камровли дидактик ходиса бўлиб, улар билан дастлабки танишишдан бошлаб, уларнинг ижтимоий тажрибаларига сингишга қадар бўлган психодидактик жараённи қамраб олади. Бу жараённинг таркибий қисмлари сифатида: ўқув материалларини идрок этиш, уларнинг мазмун-моҳиятини билиш, тушуниш, мазкур ахборотлар устида фикрлаш, уларни таҳлил қилиш, умумлаштириш, ўз фаолиятларига татбиқ этиш қабиларни қамраб олади.

Ўқув-билув жараёнида амал қиладиган асосий восита ўқув материалларидир. «Ўқув материали» атамаси илк бор Я.А.Коменский томонидан дидактик истеъмолга киритилган.

Ўқув материали - ўқув жараёнининг асосий таркибий қисмларидан биридир. Ўқув материали ёрдамида ўқувчиларга энг янги билимлар ва ахборотлар такдим этилади.

Ўқув материаллига педагогик атамалар лугатида қуйидагича изоҳ берилади, «Ўқув материали - ўқув материаллари тизими ... у дидактик материалнинг моддий ёхуд моддийлашган моделларида акс этади ҳамда ўқув фаолиятида ишлатиш учун мўлжалланади».

Замонавий дидактикада ўқув материали моҳиятини очишга хизмат қиладиган бир қатор ёндашувлар мавжуд: а) ўқув материаллига бўлган дастлабки илмий ёндашув Я.А.Коменский тадқиқотларига бориб тақалади. У ўқув материаллини билимлар такдимотидан иборат деб ҳисоблаган; б) бир гуруҳ олимлар уни ўқув предмети, дарслик таркибидаги бирлик тарзида талқин қиладилар. Бундай ёндашув Л.Я.Зорина изланишларига мансубдир. Дарҳақиқат, муайян ўқув предмети бўйича яратилган дарсликда баён қилинган машқ, масала ва тошлириклар ўқув материаллидир. Жумладан, профессор М.Х.Маҳмудов ўқув материали ҳақида қуйидагиларни баён қилади: «Замонавий адабиётларда ўқув материали ўқув предметиинг таркибий қисми сифатида қаралади». Бундай ёндашувга кўра ўқув предметиини ўқув материаллари

йиғиндиси шаклида тушунишга тўғри келади. Бу, ўз навбатида, дарсликларнинг кенгайиб кетишига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам, ҳатто бошланғич синфлар учун ҳам катта ҳажмли дарсликлар тузилган. «Дарслик ўқув материалидан иборат» ёки «ўқув материали дарсликнинг бирлиги» каби ёндашувларга таянадиган дарслик муаллифлари ўзлари тузган дарсликларга ўқув материалларини кўпроқ сингдиришга ҳаракат қилганлар; в) «ўқув материали» тушунчасига В.В.Краевский куйидагича ёндашади. Унинг фикрича, ўқув материали таълим мазмунининг шакли, таълим мазмунига дарслик муаллифининг берган энг сўнги ишловидир. Бундай ёндашувга асосланган ҳолда ўқув материални таълим мазмунининг шакли сифатида тан олишга имконият тугилади; г) Р.Сафарова ўз асарларида ўқув материали муаммосига алоҳида эътибор қаратиб уни ўқув жараёнининг асосий воситаси, ахборотли модели сифатида талқин қилади. Бундай ёндашув «ўқув материали» ҳақидаги илмий тасаввурларни кенгайтиришга йўл очади.

Ўқув материали тўғрисидаги тасаввурларни янада кенгайтириш лозимлигини ҳисобга олиб, Р.Сафарова, М.Х.Махмудов, Б.Адиловлар таълим мазмунини моддийлаштирувчи воситаларни икки гуруҳга ажратганлар: бирламчи дидактик лойиҳалар - дарсликда берилган таърифлар, қоидалар, машқлар, ўқув топшириқлари, курсив билан ажратилган далиллар ва аниқликлар, умуман ўзида ўқув предмета мазмунини мужассамлаштирган ахборотли моделлар; иккиламчи дидактик лойиҳалар - синф жамоасининг имкониятларини инобатга олиб тузилган тренинг материаллари, дастурлаштирилган материаллар, мустақил ишлар, саволлар, тест топшириқлари тўплами.

Шундай қилиб, мутахассислар ўқув материалларининг қатор хусусиятларини ажратишга муваффақ бўлганлар: ўқув материали ўқувчиларнинг ўзлаштириш ва билиш объектидир. Унинг бундай хусусияти ўқувчиларнинг уларни тушуниш ва қабул қилиш имкониятларини кенгайтиради. Шунингдек, ўқувчиларни янги ахборотлар билан қуроллантиради. Ўқитувчи ўқувчиларнинг билим, кўникма, малакалари, ўзлаштириш имкониятларини ҳисобга олиб, кўшимча ўқув материалларини танлайди ва уларга ишлов беради. Шу тариқа, иккиламчи дидактик лойиҳалар вужудга келади. Дидактик лойиҳаларда ўқув материалларининг мураккаблик даражаси, ўқувчилар савиясига мослигига эътибор қаратилади. О.Розиқов, Р.Сафарова, Х.Назарова, У.Мусаевлар ўз ишларида дарсликлар,

ҳатто бошланғич синфлар учун мўлжаллаб тузилган дарсликларнинг ҳам ҳажм жиҳатдан кенгайиб кетганлиги, уларда ўқувчининг ижтимоий тажрибасига қирмай қолган ортиқча ўқув материалларининг мавжудлигини кўп маротаба кўрсатиб ўтганлар. Улар шунингдек, таълим мазмунини ўқув материали шаклида ихчам, лўнда, блоklar шаклида ифодалаш зарурлигини уқтирганлар. Дарсликларда таълим мазмуни ўқув материаллари, яъни ўқув моделлари, таълимий топшириқлар, машқлар, иллюстрациялар, саволлар, жадваллар, кўргазмалар воситалар, мультимедиялар шаклида тақдим этилади.

Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб ўқув материали моҳиятини тушунтиришга оид икки хил қараш вужудга келди: ўқув материални дарсликнинг асоси деб қараш гоёси (Л.Я.Зорина). Дарҳақиқат, ҳар қандай дарслик муайян параграфлардан ташкил топган бўлиб, уларда муайян мавзудаги ўқув материаллари структураланади ва баён қилинади. Бу эса, дарслик муаллифлари имкониятларини кенгайтиради. Шу билан бир қаторда, бундай ёндашув натижасида дарсликлар ҳажм жиҳатдан катталаштирилади.

Маълумки, таълим мазмуни ўқув материалларида ўз ифодасини топади. Бу эса, дарсликларни ҳажм жиҳатдан ихчамлаштириш имконини беради. Ўқув материали таълим мазмунининг ифодаси, модели, таълим технологиясига оид назарияга тегишлидир. Уни структуралашнинг асосий мезони ихчамлаштириш бўлиши лозим.

Маълумот мазмунининг ўқув материалга сингдирилган қисми - уларни ижодий ўзлаштириш муаммоси, бир томондан, ижодий фаолият тажрибасининг ўрганилаётган ўқув материалларида ифодаланганлиги, иккинчи томондан эса, ижодий фаолиятни эгаллаш усуллари, воситаларини аниқ танлай олиш билан характерланади. Бу усул ва воситалар куйидагилардан иборат.

1. Тақдим этилган билимлар ва ахборотларни мустақил ўзлаштириш. Мустақиллик инсоннинг энг муҳим шахсий сифатидир. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш шаклланган сари улар воқеа-ҳодисаларни объектив баҳолайдиган, атроф-муҳитга оқилона муносабатда бўладиган шахе сифатида намоён бўла бошлайдилар. Ўқувчиларда мустақил фикрлашни шакллантиришнинг бир қатор усуллари мавжуд. Бундай усуллардан энг самаралиси синфда даре жараёнида бажариладиган мустақил ишлардир. Мустақил ишлар

ўқув дастури талаби ва ўқитувчи топшириғига кўра бажариладиган мустақил ўқув ҳаракатларидир.

2. Ўқувчиларда ақлий фаолият усуллари ривожлантириш. Ўқувчиларда ижодий фаолият тажрибасини шакллантиришнинг асосий шартларидан бири, уларда ақлий фаолият усуллари таркиб топтиришдан иборатдир. Ўқув материаллари таркибида берилган билимларни таҳлил қилиш, умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш кабилар ақлий фаолият усуллари. Бошланғич синфларда айниқса, Она тили ва Ўқиш ўқув предметлари ўқувчиларда ақлий фаолият усуллари ривожлантириш учун катта имкониятларга эга.

Ўқув материали мазмунининг муҳим таркибий қисми муносабатдир. Ҳар бир ўқув предмети ва унинг таркибий қисми бўлган ўқув материалларида табиат, жамият ва инсон тафаккурига муносабатлар ҳам қайд этилади. Муносабат жамият ҳаёти учун муҳим бўлган тушунча бўлиб, маълум нарса, ҳодисалар ва уларнинг қисмлари орасидаги ўзаро алоқадорликни ифодалайди. У ҳаққонийлик ва умумийлик хусусиятига эга. Жамият, табиат ва борликдаги муносабатлар хилма-хилдир. Масалан, сабаб ва оқибат, шакл ва мазмун каби.

Ўқув материалларини танлаш ва структуралашда уларнинг таркибий қисмларига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ўқув материалларининг таркибий қисмлари қуйидагиларда ўз ифодасини топади: билимлар, ахборотлар, кўникмалар, малакалар, ижодий фаолият тажрибаси, муносабатлар, улар ўқув жараёнининг муайян қисмларида амал қилади.

Ўқув материали маълумот мазмунига дарслик муаллифларининг берган сўнгги ишланмасидир. Дарслик муаллифи ўқувчиларнинг тайёргарлик даражаси: эгаллаган билим, кўникма ва малакаларига асосланган ҳолда такдим этиладиган ўқув материалларини лойиҳалаштиради. Ўқув материалларини ўқувчиларнинг реал ўқиш имкониятларига мослаш учун таълим мазмунига берилган дидактик ишланмалар ойдинлаштирилади.

Ўқув материаллари таркибида машқлар алоҳида ўрин эгаллайди. Машқ - ўқув материалларининг ўқув жараёни мақсадига кўра танланган ва такдим этилган шаклидир. Ўқув-билув жараёнида такдим этиладиган машқлар таълим мақсадига кўра ранг-баранг бўлади. Машқларнинг ранг-баранглиги ўқувчи ўзлаштирган билимларини ўз фаолиятида такрорий ишлатиш жараёнининг қизиқарлилиги, унинг самарали амал қилишини таъминлайди.

Машқ қилиш жараёнида такрорланадиган билим, ўқув материалларининг асосини ташкил этади. Машқнинг мазмунига риоя қилган ҳолда, бир томондан, машқ жараёнида такрорланадиган билимнинг чегараси, иккинчи томондан эса, у ёки бу мазмундаги ишни фаолиятда такрорлаш микдорини аниқлаш ва шунга кўра уларни структуралаш лозим. Бинобарин, у ёки бу мавзу доирасида машқ ўтказишда муайян микдорга амал қилиш керак. Уни ўтказиш жараёнида такрорланадиган билимлар ва уларнинг чегаралари, такрорланадиган ўқув материалларига кўра белгиланади. Машқнинг микдор кўрсаткичлари у ёки бу мазмуннинг фаолиятда такрорланиши, ўтказиладиган машқлар тизими, унда кўзда тутилган машқларнинг микдори ва таркиби билан белгиланади.

Мустақил иш натижаси ўқувчи шахсий имкониятининг ортиши билан, машқ натижаси эса, ўқувчи ўқув фаолиятининг такомиллашуви билан богликдир.

Р.Сафарова, Ж.Иўлдошев, У.Мусаевлар тадқиқотларида ўқувчилар ўзлаштиришининг тўрт даражаси: билим ва тушунчалар, кўникма, малака, шахсий сифатлар даражаси аниқланган.

Мутахассисларнинг таъбирича, билим, кўникма ва малакаларни пухта ўзлаштирган ўқувчилар муайян шахсий сифатларни ҳам эгаллайдилар.

Биз ўқув материалларини танлаш ва структуралашда худди мана шу ёндашувга таяндик. Чунки, мазкур ёндашувга кўра ўқувчилар эгаллаган назарий билимларини амалиётда қўллаш ва шу билимларга амал қилиш даражасига кўтариладилар, яъни, уларнинг эгаллаган билимлари тарбияланганлик даражаларини таъминлашга асос бўлади. Бунда ўқувчиларнинг ижодкорлиги ҳам ҳисобга олинади. Бундай ёндашув ўқувчиларнинг ўқув материалларини тўлиқ ўзлаштиришлари ва ижтимоий тажрибаларида ундан фойдалана олишларини ифодалайди. Ўқувчилар ўзлаштиришнинг ҳар бир даражасида ижодий топшириқларни бажаришлари муҳим дидактик аҳамиятга эга.

Юқоридаги фикрларга таянган ҳолда, биз, ўқув материалларини ўзлаштиришнинг тўрт даражасини фарқлашга ҳаракат қилдик:

1-даража. Ўқув предмети доирасида такдим этилган билим, фаолият усуллари, муносабатлар, халқнинг ижтимоий тажрибаси, дунёқараши, турмуш тарзи ва жамият ҳаётига оид маълумотларни назарий билимлар даражасида ўзлаштириш. Бунда ўқувчиларнинг

Ўзлаштириш даражаси назарий билимлар шаклида бўлади. Ўқувчи такдим этилган ахборотлар ёрдамида муайян билимлар ва назарий тушунчаларга эга бўлади, унда янги билимларни ўзлаштиришга рағбат ва эҳтиёж уйғонади. Бунинг учун, ўқувчиларга ўқув жараёнининг дастлабки даврида илмий-оммабоп ва ахборотли ўқув материаллари, назарий топшириқлар, машқлар яхлит концентрлар шаклида такдим этилиши керак.

2-даража. Ўқувчилар эгаллаган билимларини машқлар ёрдамида мустаҳкамлаб муайян ўқув ҳаракатларини бажаришга оид кўникмаларга эга бўладилар. Жумладан, маънодош сўзларга оид билим ва тушунчалардан фойдаланган ҳолда матндан маънодош сўзларни ажратадилар ҳамда улар ёрдамида гаплар, матнлар тузадилар. Шу тариқа, уларда маънодош сўзлардан фойдаланиш кўникмаси ҳосил бўлади.

3-даража. Ўқувчилар эгаллаган кўникмалар мустаҳкамлашиб, автоматлашиб боради ва малакага айланади. Муайян ўқув топшириқларини бажариш жараёнида ўқувчиларнинг ўқув ҳаракатларида жадаллашиш бошланади. Улар ўзлаштирилган ахборотлар натижасида ҳосил бўлган билим ва кўникмаларни ўзларининг кундалик фаолиятларида қўллаш ҳамда ўз хатти-ҳаракатларидан хулоса чиқариш каби мураккаб операцияларни бир қадар осон бажара оладилар.

4-даража. Ўрганилган билимлар, халқ, жамият ва аждодларимизнинг ижтимоий тажрибасини ўзлаштириш натижасида ўқувчилар шахсий сифатларни эгаллаб борадилар. Бундай шахсий сифатлар концентрлар таркибидаги ўқув материалларини пухта ўзлаштириш маҳсули бўлиб, у ўқувчилар тажрибасида ахлоқий ва маънавий меъёрлар сифатида намоён бўлади. Бундай ахлоқий-маънавий меъёрлар ўқув жараёнида концентр шаклида такдим этиладиган ўқув материаллари мазмунида таълим-тарбия элементларини мужассамлаштириш натижасида ҳосил бўлади. Ўзлаштирилган билимлар ва эгалланган шахсий сифатлар ўқувчиларнинг фаолият тарзи, атроф-муҳит, жамият, аждодларимиз меросига бўлган муносабатларини белгилайди.

Концентризм принципини муайян билимлар, тушунчалар компонентидан унинг яхлит тизимида тадрижий асосда бориш сифатида тушуниш лозим. Шу тариқа аниқ бир ўқув фани таркибида ўқувчига такдим этиладиган билим ва тушунчалар яхлит модул сифатида тизимлаштирилади. Дидактикада бу ходисани

таълим мазмунини яхлит модул сифатида спиралсимон тизим тарзида такдим этиш сифатида тушуниш лозим. Бу тизимнинг аниқ параметри сифатида таълим мазмунининг кичик қисмларидан, унинг яхлит тизимини таркиб топтириш назарда тутилади.

Тор дидактик маънода эса, концентризм принципи мураккаб даражада шакллантирилган ўқув юкламалари тизими сифатида тушунилади. Тула маънода эса, мазкур принцип таълим мазмунини аниқ блоклар кўринишида тўлиқ шакллантирувчи дидактик ходисадир. Мазкур дидактик принципга хос бўлган жиҳатлар ўзининг аниқ дидактик тавсифини кутмоқда. Бунинг учун концентризм принципининг ички хусусиятлари ва таълим мазмунини танлашдаги кенг имкониятларини назарий жиҳатдан тавсифлаш мақсадга мувофиқдир. Шу мақсадда биз концентризм принципининг хилма-хил жиҳатлари, қирралари, унинг бошқа принциплар ва ўқув материаллари билан алоқадорлиги ўзаро муносабатларини дидактик жиҳатдан асослашга ҳаракат қилдик. Шу жиҳатлари билан концентризм принципи таълим мазмунини танлашда таяниладиган энг самарали принцип бўла олади.

Билиш назарияси нуктаи назаридан билимларни спиралсимон блокларга бўлган ҳолда такдим этишга интилишлар кузатилган. Кўпчилик файласуфлар бу назарияни билиш жараёнининг тараққиётига нисбатан қўллаганлар. Мазкур назарияларга кўра билимларнинг концентрлар таркибида такдим этилиши уни ўзлаштирувчиларнинг тизимли, мантикий фикрлаш имкониятларини кенгайтиради. Муайян ходисалар ҳақида бир бутун яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Бу эса ўқувчиларда билим, кўникма ва малакаларнинг тизимли тарзда шаклланиши учун асос бўлади. Бунинг натижасида билимларни амалий қўллашда аниқлик вужудга келади. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари ёрдамида ўқувчиларда мужассамлашган аниқ тушунчалар билим ва кўникмалар ҳосил бўлади, улар орасидаги узвийлик таъминланади.

Шундай қилиб, шахе тафаккурининг тараққий этиш диалектикаси унга такдим этиладиган билимларнинг яхлит блоклар тарзида берилишини тақозо қилади. Бу жараёнда ўқувчининг фикрлаш тизимида билим ва тушунчаларни яхлитлаштириш ва мужассамлаштириш имконияти вужудга келади. Дастлаб ушбу тизимда ўқувчи концентр таркибида ўзлаштирилган билимларини аниқ идрок эта бошлайди. Бирок, бу жараёнда у фикрлашдан

тўхтамайди. Концентр таркибидаги муайян билим ва тушунчаларни яхлит тарзда ўзлаштиради. Ўқувчи муайян концентр таркибидаги билимларни ўрганар экан, уларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш имкониятига эга бўлади. Шу тарика, концентр таркибидаги билим ва тушунчалар ўқувчи томонидан табақалаштирилади ва аник қисмларга ажратилади. Шунинг учун ҳам, концентризм принципи таълим мазмуни ва шу асосда ўқув материалларини танлашда таяниладиган дидактик принцип сифатида катта имкониятларга эга.

Концентризм принципи муайян ўқув материалнинг алоҳида қирраларини ўқувчиларга такдим этиш имконини беради. Масалан, биринчи концентрда сўз ва унинг маънолари ҳақида тушунча берилса, иккинчи концентрда сўзларнинг қўлланиш доираси уларнинг услубий имкониятлари ҳақида ўқувчиларга маълумот берилади.

Билиш жараёнини ривожлантиришнинг аник тизими икки хил дидактик аҳамиятга эга:

1) ўқувчиларда таркибий қисмларга бўлинмаган яхлит фикрлаш тизими вужудга келади. Бу эса, ўз навбатида, уларда тадқиқотчилик ва мустақил фикрлаш кўникмаларининг ҳосил бўлишига асос бўлади;

2) ўқувчиларда фикрий умумлашган, яқунланган тасаввурлар ва муайян соҳага оид илмий дунёқараш ҳосил бўлади. Жумладан, филологик, математик, тарихий, маданий-маънавий дунёқараш каби.

Концентризм принципи ўқув дастурлари ва дарсликларда билимларни мантиқий изчилликда яхлит тизим сифатида баён қилиш, уларни навбатма-навбат тадрижий асосда такдим этиш имкониятини вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам, концентризм принципини ўқувчиларда муайян ўқув фанига оид билимлар, тушунчалар, кўникмалар ва дунёқарашни ривожлантирувчи принцип сифатида асослаш лозим. Ушбу принцип асосида такдим этиладиган ўқув материаллари ўзига хос таркибий қисмларга эга. Концентр доирасида ўзлаштирилган билимлар ёрдамида ўқувчилар муайян соҳада мулокотга кириша оладилар.

Концентризм принципи асосида ўқув материални танлашда:

1) ўқув предметининг ажратиб олинган алоҳида мавзулари бўйича тахлилий ишларни режалаштириш;

2) такдим этиладиган муайян билим ва тушунчаларнинг мавжуд қирраларини аниклаш ва тизимлаштирилган ҳолда аник кетма-кетликда ифодалаш лозим.

Бунда ҳодисаларни аник ифодалаш имконияти каттадир. Назарий билимларни тизимли тарзда блокларга бўлиб баён қилиш, уларни кичик қисмлардан каттароқ блокларга бирлаштиришни ифодалайди. Билимларни концентризм принципи асосида баён қилишнинг ҳар иккала йўналиши умумий характерга эга. Билимларни концентризм принципи асосида баён қилишнинг иккинчи йўналишига асосланган ўқув жараёни натижалари самарали бўлади. Шунинг учун ҳам, концентризм таълим мазмунини танлашда таяниладиган дидактик принципдир. Мазкур концентрлар таркибида ўқув материалнинг янги, ўқувчи учун аҳамиятли бўлган қирралари очилади. Бунда ўқув материаллари аник, умумлашган бирлик сифатида намоён бўлади.

Шунинг учун ҳам, дастлаб ўқув курси доирасидаги барча ўқув материалларини блокларга ажратиб, улар орасидаги алоқадорлик ҳамда узвийликни аниклаш лозим. Концентризм принципи такдим этилаётган ўқув материалларининг серқирралиги, хусусий ҳамда умумий жиҳатларини аник ифодалашга хизмат қилади.

Концентризм принципи асосида такдим этиладиган ўқув материаллари бир қатор талаблар асосида танланади:

а) ўрганилаётган ўқув материалнинг хусусий ҳамда умумий жиҳатларини аниклаш;

б) ҳар бир концентрда ўқув материалнинг муайян қирраларини очиш;

в) ўқув материалнинг объектив жиҳатларини кўрсата олиш кабилар.

Масалан, математика ва сонлар тушунчаси ҳисоб билан боғлиқлиги учун ҳам бир тизимдаги тушунчалардир. Шунингдек, маънодош ҳамда қарама-қарши маъноли сўзларни сўз бойлиги сирасида бир блокка бирлаштириш мумкин. Бир концентр таркибига кирувчи тушунчалар дарслик муаллифлари томонидан индукция ҳамда дедукция методи ёрдамида ажратиб олиниши ва умумлаштирилиши лозим. Бунда мантиқий хулосалар чиқаришга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади.

Бундай ҳолларда ҳосил бўладиган назарий хулосалар концентризм принципининг асосий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Улар блоклар бўйича тақсимланган ўқув мате-

риаллари воситасида оидинлаштирилади. Масалан, Она тили ўқув предмета бўйича такдим этиладиган ўқув материаллари ҳамда хосил қилинадиган билим, кўникма ва малакаларни бошлангич синфларда 4 блок, 5-9-синфларда 5 блок яъни, концентрга бўлиб такдим этиш мумкин. Масалан, ўзбек тилининг бутун сўз бойлиги 1-9-синфларда яхлит тизим тарзида 9 та турли концентрларга бўлинган ҳолда ўрганилиши мумкин. Шунингдек, грамматик воситалар ва боғланишли нутқ элементлари ҳам барча синфларда алоҳида-алоҳида концентрлар ёрдамида ўқувчиларга такдим этилади. 1-4-синф ўқувчиларига 4 та концентр таркибида чиройли ёзув, яъни хуснихатга оид билимлар, кўникма ва малакаларни ўргатиш назарда тутилади. Бу, ўз навбатида, нутқий кўникмалар ва филологик билимларнинг тизимлилиги, изчиллиги ва мақсадга мувофиқ тарзда шаклланишини таъминлайди. Ўқувчиларда лингвистик билимдонлик ва дунёқараш таркиб топади.

Муайян ўқув материаллари блокада мавжуд бўлган у ёки бу белгилар концентр тарзида навбатдаги блокка ҳам ўтиб яхлит ўқув модулининг аниқ бир қисмини хосил қилади. Бу принцип асосида танланган ўқув материаллари доирасида илмий тушунчалар, қоидалар, таърифлар бирин-кетин оидинлашади, умумийдан хусусийга ўтиб боради. Чунки, таълим мазмуни таркибида ҳар бир ўқув материали ўзининг бошлангич нуқтасига эга бўлиб, оддийдан мураккабга томон занжирсимон боғланади. Мазкур ўқув материаллари занжирининг ҳар бир бўғинини аниқлаш натижасида ўқувчиларда хосил бўладиган билим, кўникма ва малакаларнинг аниқ таркиби белгиланади. Ушбу занжир воситасида ўқувчилар тушунчадан тортиб назарий билимларгача бўлган барча ўқув элементларини ўзлаштирадиган ва уларнинг тафаккури таркиб топади. Шу тарзда ўқувчиларда аналитик, яъни таҳлил қилиш кўникмалари шаклланади. Аналитик фикрлаш тўлалигича ўқувчиларни нарса, буюмлар ҳақидаги назарий хулосаларга олиб келмайди. Чунки, аналитик фаолият умумлаштириш жараёнидан ажралиб қолгандир. Назарий фикрлашнинг вужудга келиш жараёни эса, умумлаштириш фаолиятига алоқадордир. Ўқувчиларда билимларнинг вужудга келиш жараёни тўлақонли бўлиши учун ҳар бир нарса, буюмнинг келиб чиқиши ҳақида фикрлашлари, унинг аниқ, динамик таркиби, бу таркибнинг ички элементлари йигиндисини билишлари ҳамда аниқ тасаввур қилишлари

муҳимдир. Худди мана шу жараённинг ўзи назарий билимларни концентризм принципи асосида ўзлаштириш имконини беради.

Ўқув материалларининг таркибий жиҳатдан аниқ боғланишини тасаввур қилиш учун таҳлил ва умумлаштиришга йўналтирилган ўқув жараёни ниҳоятда муҳимдир. Бу жараёнда ўқувчининг фикрлаш фаолияти мавҳумликдан пухта ўйланган аниқ фаолиятга йўналтирилади.

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини умумийликдан хусусийликка тизимли тарзда йўналтиришда концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари алоҳида аҳамиятга эга. Бу ўринда ўқувчи ҳар бир ўқув материали орасидаги фарқни уларни бирин-кетин ўзлаштириш натижасида ҳис қилади. Концентр характердаги ўқув материаллари эса, бир блокка мансуб бўлган турли билим, тушунча ва тасаввурларнинг яхлит тизимга бирлашганлигини англатади. Чунки, яхлит бир концентрга мансуб бўлган ўқув материалларини таҳлил қилиш асосида қисмларга умумлаштириш натижасида эса, муайян модулга бирлаштириш мумкин. Ҳар иккала ҳолатда ҳам ўқувчиларнинг тафаккури изчил шаклланади. Концентр характердаги ўқув материаллари блокада ҳар бир элемент бир-бирини тақозо қилади. Ўқувчи таҳлил натижасида ўзлаштириладиган ҳар бир тушунчанинг ташқи жиҳатлари, мазмун-моҳиятини англашга эришади. Умумлаштириш натижасида эса, ўқувчи муайян ҳодисани назарий жиҳатдан идрок этишга муваффақ бўлади, хулосалар чиқаради. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари яхлит бир ҳодисанинг таркибий қисмларини билишга кўмаклашади. Дарслик муаллифлари муайян бир концентрни танлаганда унинг элементлари орасидаги ички алоқадорликни яхши билишлари лозим. Масалан, от сўз туркумига оид ўқув концентрини танлаганда мазкур сўз туркумининг барча хусусиятлари мутахассис томонидан тўлиқ идрок этилиши лозим. Чунончи, отнинг атоқли ҳамда турдош бўлиши, бирлик ва кўпликда қўлланилиши, турланиши каби. Шу билан бир қаторда, концентр таркибида бирлашган билим ва тушунчаларнинг ўзаро изчиллиги ҳамда узвийлигини билиш ҳам уни мақсадга мувофиқ тарзда танлашда муҳим амалий аҳамиятга эга.

Мавҳумликдан аниқликка қараб бориш асосида ўқувчининг фикрлаш фаолиятини ривожлантириш учун концентр таркибидаги билимларнинг ўзаро бир-бирини тақозо қилишига алоҳида эътибор

қаратилади. Улар орасида ўзига хос алоқадорликни таъминлаш учун билимлар субординациясига эътибор қаратилади. Бундай субординацияга эътибор қаратмасдан туриб, концентр таркибидаги ўқув мавзулари ва материалларини мувофиқлаштириш мумкин эмас. Концентр таркибидаги мавзулар ва ўқув материалларини мувофиқлаштириш учун уларнинг бир-бирини такозо қилиши ва улар орасидаги алоқадорликни аниқлаш талаб этилади. Концентризм принципига асосланган ҳолда ўқув материалларини танлашда концентр таркибидаги элементларнинг мавжуд қирраларини таҳлил қилиш зарур. Бунда уларнинг аниқланадиган жиҳатлари ажратиб олинади. Концентр таркибидаги билимларнинг ўзаро алоқадорлигини аниқлаш унинг таркибини аниқ тасаввур этишга имкон беради.

Бугунги кунда дидактикада ҳам ўқув материалларига нисбатан таркибли, тизимли ёндашувга алоҳида эътибор қаратилмоқца. Таркибли, тизимли ёндашув асосида ўқув материалларининг янги моделлари танланмоқда. Бундай моделлар ўз таркибига бир нечта дидактик концентрларни бирлаштиради. Масалан, узбек тилининг лугавий бирликлари, грамматик воситалари, боғланишли нутк элементлари концентрлари каби.

Бундай дидактик концентрларни турлича таркибда танлаш мумкин. Бу бевосита таълим босқичи, ўқувчиларнинг мавжуд билим даражалари, ўзлаштириш имкониятлари, ўқув предмети мақсади билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Масалан, ўқувчиларда мавжуд бўлган сўз бойликлари, ҳисоблаш кўникмалари, кўргазмали воситаларни идрок этиш даражалари билан боғлиқ ҳолда лугавий бирликлар, математик масалалар, кўргазмали воситалардан иборат алоҳида-алоҳида концентрларни танлаш мумкин. Уларнинг мазмуни ва таркиби бевосита ДТС ва ўқув дастурлари талаблари билан боғлиқ бўлади. Бирок, энг муҳим нарса шундан иборатки, мазкур моделнинг аниқловчи белгилари унинг таркиби ўзаро алоқадор бўлган бирликларни ўзида мужассамлаштирган назарий ходисалардан иборат бўлиб, мазкур билимлар ўқувчиларнинг моддий борлиқ манзарасини яққол идрок этишларига кўмаклашади. Бу эса, барча ўқув концентрларга хос бўлиши лозим. Бу, ўз навбатида, уларни ҳар қандай ўз-ўзича шакланган ўқув материаллари тизимидан фарқлаш имконини беради. Бу ўринда концентр кенгайтирилган ва ўзаро табақалаштирилган тушунчалар йиғиндисидан моҳиятан фарқ қилади.

Бой, ички алоқадорлиги билан намоён бўладиган кенгайтирилган назарий билимлар тизими мавҳумликдан аниқликка қараб ривожланиш жараёнида янги-янги ўхшаш тизимлар қатлами муайян назарий, дидактик асосга эгаллиги билан характерланади. Бу муайян назарий билимлар тизими ёрдамида ойдинлашадиган дидактик ходисадир.

Концентризм принципнинг тўлиқлиги, мукамаллиги мазкур принципга таянилган ҳолда танланган ўқув материалларини ўзлаштириш натижасида ўқувчиларнинг аниқ билимларни эгаллашлари кафолатланиши билан характерланади.

Концентр характердаги ўқув материалларининг белгиланиши ўзаро алоқадор бўлган билим ва тушунчаларнинг ички мантиқий боғланиш асосида структуралаштирилиши ва умумлашишига боғлиқ. Чунки, ўқув материалларининг ички алоқадорлиги уларнинг келиб чиқиши ва мантиқий жиҳатдан ўзаро боғланиши билан изоҳланади.

Концентризм принципига асосланиб танланган назарий билимлар тизими ўқувчиларнинг билимдонлик даражаларини ривожлантиришга хизмат қилади. Мазкур билимлар ўқувчиларнинг амалий фаолиятларида, жумладан, тушунчаларни туркумлаштириш, ҳукмлар чиқариш, долзарб масалаларни муҳокама қилиш, хулосалаш, назарий тафаккур шаклларида умумлаштирилади. Бундай шароитда ўқувчиларнинг назарий тафаккури аниқ ҳолатларда намоён бўлади.

Биз ишимизнинг навбатдаги саҳифаларида билимлар назарий тизими мантиқий тузилмаси ҳақида фикр юритамиз.

Дидактик моҳиятга эга бўлган назарий билимлар тизимини концентрларга ажратиш имконияти билан боғлиқ ҳолда, мазкур билимлар ўқув предмети таркибида қандай муносабатга эга эканлиги ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни қай тарзда белгилаш мумкинлигини аниқлаш муаммоси туғилади.

Ўқув предмети таркибидаги билимлар, ахборотлар муайян макон ва замон доирасида барқарордир. Назарий билимларни турли концентрларга бирлаштириш имконияти мавжуд.

Концентр таркибига киритиладиган билимлар тизимини тўғри белгилаш учун авваламбор мазкур концентрнинг таркибини илмий жиҳатдан асослаш талаб этилмоқда. Структура масаласи тарихий жиҳатдан ҳамиша ҳақиқий маънода ўрганилаётган объект хусусиятларини етарлича тўлиқ асослашда кейинги ўринга қўйилган.

Структура масаласини ўрганишга улар элементар таркибнинг бирдай туюлишига қарамай, билимлар моҳиятининг турли-туманлиги ҳақидаги далиллар уларни концентрларга ажратишда муҳим аҳамиятга эга.

Она тилига оид билимларни ўрганишда кенг қўлланилаётган «структура» (тузилма) тушунчаси концентризм принципи асосида алоҳида аҳамият касб этмокда.

«Ўзбекистан миллий энциклопедияси»да «структура» тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: «Структура (лот. structura - тузилиш, боғланиш) - муайян нарсаларнинг тузилиши, қурилиши; таркибий қисмларнинг ўзаро боғлиқлиги.

Бизнинг нуқтаи назаримизда структура тушунчаси ўқув материали элементлари ўртасидаги мавжуд алоқаларнинг хусусиятларини ифодалайди.

Агар назарий билимлар тугал шаклдаги билиш фаолиятининг натижаси сифатида талқин қилинса, у ҳолда назарий билимлар тизимига қатъий барқарор тизим сифатида эътибор қаратиш лозим. Структуранинг ўзига хос хусусиятларига асосланиб берилган, а) назарий билимларни ифодаловчи ўқув материаллари қисмларини аниқлаш; б) ўқув материаллари элементлари ўртасидаги ўзаро мантиқий боғланишларга тавсиф бериш лозим.

Ўқув материалларини структуралаш билан боғлиқ бўлган назариялар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) дидактик бирликларнинг эмпирик манбалари: асосий далиллар, маълумотлар ва ўқув топшириқлари; Масалан, 33-машқ. Ҳикматли сўзларни ўқинг ва ёд олинг.

2) назарий маълумотларни ифодаловчи ўқув материаллари: қоидалар, таърифлар; масалан, бўгинлар бир унли ва бир ундошдан, ундош+унли+ундошдан иборат бўлиши мумкин.

Масалан: *ун, ўт, от, бо-бо, бу-ви, кў-ча, ар-ча, чой-нак, бул-бул, қоп-лон.*

Агар сўз бир қаторга сизмай қолса, бўғинга бўлиб, иккинчи, йўлга кўчирилади.

Масалан: ол-тин, бе-да.

Бир унлидан иборат бўлган бўғин олдинги қаторда қолдирилмайди кейинги йўлга кўчирилмайди.

Масалан: Сао-дат, муо-мала.

Назарий материалларнинг: кетма-кет ифодаланиши; масалан, сўз бўгинларга бўлинади. Бўғин бир ёки бир неча товушлардан тузилган. Сўзда нечта унли бўлса шунча бўғин бўлади.

Сўзлар бир бўғинли ва кўп бўғинли бўлади. Унли билан тугаган бўғинлар очик бўғин, ундош билан тугаган бўғин ёпик бўғин дейилади.

3) ўқув материали ёрдамида ҳосил қилинадиган кўникма ва малакалар; масалан, матн ярата олиш, ифодали ўқиш малакалари каби.

Ўқув материалларининг мазкур қисмлари концентризм принципига асосланган таълим мазмунини яққол тасаввур этиш имконини беради. Концентризм принципи ўқув материалларининг барча қисмларини органик тарзда бир-бирига боғлаб, назарий билимларини аниқ ифодалашга қўмаклашади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ўқув материалларининг барча қисмлари концентризм принципига таянилган ҳолда танланади ва структура-лаштирилади.

Мазкур принцип доирасида ўзаро алоқадор тушунчалар ягона бир блокка мужассамлаштирилади. Ушбу ўқув материалларининг асосини келиб чиқиши жиҳатдан бир хил бўлган тил воситалари ташкил этади. Чунки, улар бир бутун мантиқий асосланган вазифага эгадирлар. Ушбу ўқув материаллари айни вақтда муайян нарсалар ва ходисаларни тавсифловчи таянч маъноларни ўзида ифодалайди. Масалан ой, кўёш, тош, гул, дарахт каби.

Муайян концентр таркибидаги ўқув материалларини уч қисмга ажратиш мумкин: дастлабки қисмга қоидалар ва таърифлар киритилади, марказий қисм сифатида машқлар ва матнлар тавсифланади, яқунловчи қисм эса, таълимий топшириқлар ҳамда саволларни ўз ичига олади. Гап сўзлардан тузилади: Баҳор келди. Қунлар исиди. Боғларда дарахтлар гуллади. Ариқларда сувлар тўлиб окди. Китоб ўқиган бола қандай фазилатларга эга бўлади?, Қишда яна қандай ўйинлар ўйнайсиз?, Грипп қандай болаларга юкади?

Танланган ўқув материаллари ҳам мазмунан, ҳам шаклан концентризм принципига мое келишини таъминлаш лозим. Концентризм принципига асосланиб, танланган ўқув материаллари орасида мантиқий алоқаларнинг мавжудлиги муҳим аҳамиятга эга. Улар ўртасида дедуктив алоқалар мавжуд бўлади. Уқув материал-

лари орасидаги фикрий алоқадорлик мантикий муносабатларнинг қарор топишида алоҳида ўрин эгаллайди.

Ўқув материаллари таркибида фикрий алоқалар дедуктив структура сифатида намоён бўлиб, уларни ягона блокка бирлаштиришга асос бўлади. Ўқув материалларининг ягона концентрларга мансублиги бир нечта параметрлар асосида аниқланади: улар ифодалаган мазмун ва тушунчаларнинг умумийлиги, уларнинг ўзаро бир-бирини тоқазо қила олиш даражасига боғлиқ. Ўқув предмети доирасида барча тушунчаларнинг муайян аниқликни ифодалаши муҳим аҳамиятга эга. Муайян ўқув предметига оид дидактик материалларни структуралаштиришда уларнинг бири-бирини тақозо қилишига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Концентрализм принципи дидактик бирликларни аниқ структуралаштириш имконини беради. Концентр таркибидаги муайян тушунча қай даражада умумий тавсифга эга бўлса, у бошқа кучсизроқ умумийликка эга тушунчалар билан шу қадар кўпроқ алоқадордир.

Ўқув материалларини муайян концентрга жойлашда уларнинг умумийлиги ва ўзига хослиги ҳисобга олинади. Умумий тушунчалар сифат жиҳатидан аниқлик, аниқ ҳодисаларнинг моҳияти ва моддий оламни акс эттиради. Шу билан бир қаторда, улар ўқувчининг тафаккурини пешлайди.

Ўқув материаллари таркибига киритиладиган тушунчалар умумийлик ва хусусийлик характерида эга. Ўқув материаллари таркибига киритилган ҳар қандай тушунча умумийдир.

Ўқув материали таркибида тушунчаларнинг аниқ ифодаланиши концентрнинг барча қисмларини тўлиқ акс эттиради. Бу эса, концентрализм принципи асосида ўқув материалларини структуралаш учун дидактик шароит яратади. Мазкур жараёнда қуйидагиларга эътибор қаратиш талаб этилади: ўқув материалларини баён этишда уларнинг умумий ва хусусий белгиларини яққол ифодалаш орқали муайян концентрга жамлашга асос бўлади.

Демак, ўқув материаллари таркибини мантикий жиҳатдан таҳлил қилмасдан уларни ягона концентрга жамлаш мумкин эмас. Бу айниқса, ўқув дастурлари ва дарсликларни яратишда муҳимдир. Концентрализм принципи асосида таълим мазмунини такомиллаштиришнинг дидактик қоидаларини ишлаб чиқиш орқали унинг алоҳида қисмлари орасидаги дидактик алоқадорликни назарий жиҳатдан асослаш мумкин.

Шунинг учун ҳам концентр таркибидаги ўқув материаллари орасидаги алоқадорлик қуйидагича ифодаланади:

1) ўқув материаллари ва уларнинг қисмлари ўртасида фикрий алоқанинг мавжуд бўлиши;

2) ҳар бир концентр таркибида дидактик материалларнинг аниқ ва тўлиқ ифодаланиши.

Юқоридагиларга таянган ҳолда, концентрализм принципига асосланган ўқув материални структуралаштириш натижасида ўқув дастурлари, дарсликлар ҳамда ўқув қўлланмалари орасида мантикий алоқадорлик ва изчилликни таъминлаш имконияти кенгайтирилиши асослаш мумкин. Ўқув материалларини баён қилиш ва ўқув вазифаларини қўйишда ҳам концентрализм принципига таяниш лозим.

Муайян ўқув фанлари бўйича концентрализм принципи асосида таълим бериш ўқувчиларни ақлий-интеллектуал жиҳатдан ривожлантириш ва билимларини изчил тизимга солишда муҳим аҳамиятга эга. Бу жиҳатдан айниқса, она тили таълими алоҳида ўрин эгаллайди. Ўқув-билув жараёни самарадорлиги асосан ўқув предмети мазмунининг таълим мақсадига мувофиқ ҳолда танланганлигига боғлиқ. Шунинг учун ҳам, ўқувчиларга тақдим этиладиган ўқув юкламасини уларнинг эҳтиёж ва имкониятларига мос тарзда белгилаш лозим.

Она тили таълими ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш имкониятларини кенгайтириши, уларда мушоҳада юритиш, ўзгалар фикрини англаш, ўз фикрларини оғзаки ва ёзма равишда раво баён қила олиш, жамият аъзолари билан эркин мулоқотда бўла олиш қўникма ва малакаларини изчил ривожлантиришга хизмат қилиши керак. Она тили Давлат таълим стандарта кўрсаткичлари болани фикрлай олиш, ифодаланган фикрни англаш ва ўз фикрини саводли, мантикий изчилликка риоя қилган ҳолда баён қила олишга ўргатиш нуқтаи назаридан белгиланган. Концентрализм принципига асосланган она тили таълими мазмунида ўқувчининг саводхонлик, ёзма нутқ белгиларини талаффузда ифодалаш қўникмалари назарий маълумотлар ва амалий йўналтирилган машғулотлар ёрдамида жадал ривожланади. Ўқувчиларнинг Нотаниш сўзлар ва матнларни тушуниш ҳамда идрок этиш имкониятлари кенгайтирилади. Синфдан-синфга ўтган сари ўқувчига тақдим этиладиган назарий маълумотлар миқдори кўпайтирилиб, ўзлаштирилган билимларини амалий машқлар орқали мустаҳкамлашга кўпроқ вақт ажратилади.

Уларнинг матнлар мазмунини чуқурроқ англашлари учун қулай дидактик вазиятлар яратилади.

Фикрни ёзма тарзда баён этиш кўникмаси ва малакасини ҳосил қилиш ўта мураккаб жараён бўлиб, концентризм принципига асосланган она тили таълимини амалга оширишда бунга алоҳида эътибор қаратилади. Чунки бугунги кунда ўқувчиларнинг ёзма нутқини бошлангич синфлардан бошлаб ўстириш алоҳида долзарблик касб этмоқда. Ўқувчилар ўз фикрларини батафсил, муайян мантикий изчилликда баён этиш кўникмасига эга бўлишлари лозим. Бунинг учун уларда сўз захираси етарлича шакллантирилиши керак. Шу мақсадда концентризм принципига асосланган она тили таълими жараёнида ўқувчиларда қуйидаги кўникмалар синфма-синф шакллантирилиб, мустаҳкамланиши мақсадга мувофиқдир:

- фикрни мантикий изчилликда ифодалаш;
- муайян мавзу доирасида синфма-синф кенгайтирилган мураккаб матнлар яратиш;
- муайян мавзунини батафсил тавсифлаш;
- мавзунини тавсифлашда она тилининг ифода имкониятлари ва сўз бойликларидан самарали фойдалана олиш;
- матн яратишда имловий, услубий талабларга риоя қилиш кабилар.

Бошлангич синфларда концентризм принципига асосланган она тили таълими ўқувчиларнинг мустақил, танқидий ҳамда мантикий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантириш, ўз фикрларини мустақил баён қила олиш, эгаллаган билимларини ўқув фаолиятларида қўллаш ҳамда таълимнинг иккинчи босқичида ўқишни давом эттириш учун зарурий тайёргарлик даражасини таъминлашга хизмат қилади.

Ўқув материаллари ўқувчиларни теварак-атрофдаги табиат билан таништириш, уларда олам тузилиши, табиат, жамият ҳодисалари ҳақида бошлангич тасаввур ҳосил қилиш, дастлабки лингвистик дунёқараш куртакларини шакллантириш, она тилига муҳаббат уйғотиш ва фикр баён қилишда унинг имкониятларидан унумли фойдаланишга ўргатиш назарда тутилади.

Концентризм принципига асосланган она тили таълими жараёни ўқувчиларнинг ақлий, лингвистик, маънавий ривожланишини таъминлашга хизмат қиладиган интеграллашган ўқув-билув жараёни сифатида ташкил этилади. Бу жараён ўқувчининг ақлий,

лисоний, рухий, маънавий камолотини таъминлашга хизмат қиладиган энг муҳим лингвистик билимлар ҳамда нутқий кўникма ва малакалар, ахлоқ-одоб меъёрлари, миллий урф-одатлар, кийиниш меъёрлари, нафосат ва гўзалликни ҳис эта олиш кўникмаси, олам, моддий борлик, кишилик жамияти ва инсон фаолиятини ранглар ёрдамида тасаввур эта олиш, миллий рух, инсон ҳис-туйғуларини турли тасвирлар ёрдамида англаш кўникма ва малакаларини шакллантиришга хизмат қилиши талаб этилади.

Концентризм принципига асосланган она тили таълимининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, бошлангич синф ўқувчиларининг тайёргарлик даражасига қуйидагича талаблар қўйиш мумкин:

а) ўқувчиларнинг лингвистик билимлари ҳамда нутқий кўникма ва малакаларини ривожлантиришга хизмат қиладиган билим, тушунчаларнинг меъёрланган кўрсаткичлари;

б) лугавий бирликлар ва грамматик билимлар воситасида ўқувчининг мустақил, танқидий, мантикий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қиладиган билимларнинг муайян изчилликда меъёрланган кўрсаткичлари;

в) турли ранглар воситасида ифодаланган ижтимоий ҳамда табиий воқеликнинг узбек тили ифода имкониятларидан фойдаланган ҳолда тасвирлашга имкон берадиган билимлар ва амалий кўникмаларнинг аниқ изчилликда меъёрланган кўрсаткичлари;

г) ўқувчининг ички туйғуларини ифодалаш учун имкон берадиган нутқ бирликларининг меъёрланган кўрсаткичларини ўзлаштириш кабилар.

Ўқувчиларнинг мустақил, танқидий ҳамда мантикий фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришда она тилининг ифода имкониятларини ўзлаштириш жараёни муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчи ўзининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнида атроф-муҳитдаги воқеа-ҳодисаларга у ёки бу тарзда алоқадор бўлади. Бу алоқадорлик натижасида нарса-буюм, воқеа-ҳодисаларнинг номлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини билишга интилади. Ўқувчилар концентризм принципига асосланган она тили таълими жараёнида лингвистик билимлар ва тил воситалари билан бир қаторда, узбек халқининг ижтимоий тажрибасини ҳам ўзлаштиришлари керак. Шундагина она тили таълими жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш имкониятлари кенгайтирилади. Чунки, она тили дарсларида бадиий ҳамда илмий матнлар ёрдамида узбек тилининг

ифода имкониятлари, сўз бойлиги, имло ҳамда пунктуацион меъёрлари, табиат, жамият ҳодисалари, кишилар орасидаги ижтимоий муносабатлар, одамларнинг характери, фазилат ҳамда хислатлари, муомала, мулоқот, кийиниш маданияти, ўсимлик ва ҳайвояот оламининг ўзига хос жиҳатларини ўргатиш мақсади назарда тутилади.

Танланган ўқув мавзулари ҳамда унга мое келадиган ўқув материаллари моддий борликдаги нарсалар, воқеа-ҳодисалар, туншунчалар ҳамда одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар, ўзбек халқининг тарихий ҳамда ижтимоий тажрибаси, жамият ва табиат орасидаги алоқадорликни ўқувчиларга англатиш, узбек тилидаги қийин сўз ва ибораларни мазмун, ифода бирлигида кўргазмалар тарзда изоҳдашга хизмат қилиши керак. Чунончи, ўқувчиларнинг сўз бойлигини мунтазам ошириб бориш натижасида, уларда хиссий идрок, нафосатга интилиш, завқ-шавқ, зукколик, юқори даражадаги кўтаринкилик, бадиий ижод намуналарини ўзлаштиришга интилиш, мантиқий фикрлаш қабилар таркиб топтиради. Шу билан бир қаторда, матнларни шарҳлаш жараёнида ўқувчилар она тилидаги сўз ва ибораларда ифодаланган нозик маънолар, тилнинг услубий имкониятларини ҳам ўзлаштирадilar.

Ўқувчиларни ҳар томонлама ривожлантиришда лингвистик-информацион характердаги матнлар, суҳбат ва ҳикоялар ҳам алоҳида ўрин тутди. Бундай матнлар устида ишлаш жараёнида ўқувчилар аниқ далил ва маълумотлар асосида хулоса ҳамда умумлашмалар ҳосил қиладилар.

Таълимий-информацион характердаги матнларда билимлар мантиқий жиҳатдан қатъий тарзда баён қилинади. Бадиий тарздаги ҳикояларда эса моддий борликдаги нарса, воқеа ҳамда ҳодисалар, ижтимоий муносабатлар образли тарзда ифодаланadi. Таълим жараёнида дарё материалларининг ўқувчилар томонидан онгли тарзда ўзлаштирилишига эришиш муҳим аҳамиятга эга. Дарё жараёнида кўчма маъноли сўзларнинг асл маъносини англатиш, раемга қараб фикр баён қилишга қаратилган топшириқлар ўқувчининг мустақил фикрлаш, ўз фикрини мантиқий изчилликда она тилининг сўз бойлигидан унумли фойдаланган ҳолда баён қилишга ўргатиш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Она тили таълими жараёнида миллий ахлоқ ва нафосат тарбиясини амалга ошириш зарурлигини назарда тутган ҳолда ўқув материалларини танлаш мақсадга мувофиқдир.

Концентризм принципига асосланган она тили таълими мазмуни ҳам бошланғич таълим давлат таълим стандартлари талаблари доирасида белгиланди. Шунга кўра концентризм принципига асосланган она тили таълимнинг мазмуни концентризм принципига таянилган ҳолда белгиланди. Бунда мавзуларни муайян мантиқий кетма-кетликда тизимлаштириш орқали ўқувчиларда дастлабки лингвистик билимлар ва нутқ маданияти элементларини шакллантиришга эътибор қаратилди.

Шунингдек, мазкур таълим жараёнининг мақсади I-IV синф ўқувчиларининг коммуникатив саводхонлигини ривожлантиришни назарда тутди. I-IV синф ўқувчиларида она тили ва ўқишдан концентризм принципига асосланган таълим бериш натижасида белгилаб қўйилган билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш учун ўқув юкмасининг максимал микдори аниқланиши лозим. Бу талаб ўқув топшириқларида ҳам ўз ифодасини топиши зарур. Концентризм принципига асосланган ўқув материаллари яхлитлик, изчиллик, тизимлилик принципларига асосланган ҳолда танланди.

1. Бунда I-IV синф ўқувчиларига тақдим этиладиган концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълими мазмунининг тадрижий такомиллашуви таъминланади.

2. Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълимнинг мазмуни бошланғич таълим концепцияси ҳамда Бошланғич таълим давлат таълим стандартлари талаблари асосида белгилаб берилadi.

3. Ўқувчилар она тилининг назарий асослари, меъёрлари ва ифода имкониятларини муайян концентрларга асосланган ҳолда таълимнинг дастлабки босқичларидан бошлаб чуқур ўзлаштирилишига эришишлари назарда тутилади.

Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълими мазмуни белгилашда асосий эътибор ўқувчиларнинг назарий билимларини бойитиш, уларда нутқ маданиятига оид дастлабки кўникмалар ва лингвистик тафаккурни ҳосил қилиш, мустақил, танқидий, мантиқий фикрлаш кўникмаларини таркиб топтиришга қаратилadi.

Бошланғич синф она тили таълимнинг мазмуни концентризм принципи асосида қуйидагича белгиланиши мақсадга мувофиқдир:

Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълимнинг дастлабки босқичида ўқувчиларга моддий борлик, атроф-муҳит, табиат ва жамият, ижтимоий-иқтисодий соҳа,

инсондаги турли хис-туйғуларнинг номини ифодалаш билан боғлиқ сўз, тушунча, нарсалар, воқеа-ходисаларнинг номини ифодаловчи сўз ва ибораларнинг маънолари, уларнинг маънодош, уядошлари, янги пайдо бўлган ҳамда эскириб қолган, умумхалқ ишлатадиган ва бир неча маъно ифодалайдиган турли сўзлар, уларнинг вариантларини ўргатиш асосида сўз бойлиги ва нутқини синфдан-синфга ривожлантириб бориш, узбек тилининг лугат бойлиги ва ундан фойдаланиш доираси ҳақида уларда тасаввур ҳосил қилиш, она тилининг сўз бойлигини ўқувчиларнинг нутқига сингдириш вазифасини ҳал қилиш кўзда тутилди.

Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълими мазмунининг кейинги қисмларида ўқувчиларнинг ўзлари эгаллаган грамматик билимлар ва сўз бойлиги ёрдамида фикр ва хис-туйғуларини аниқ, тўғри ифодалай олишлари ҳамда ўзгалар томонидан ифодаланган фикр ва туйғуларни тўғри англашларига эришиш мақсадида она тилидаги грамматик воситаларнинг маъноси ва маънодош вариантлари, ёзилиши, қўлланиш доирасини оддийдан мураккабга тамойили асосида тадрижийликка эришган ҳолда ўргатиб бориш вазифасини ҳал қилиш назарда тутилган.

Учинчи қисм инсон нутқида ифодаланган хиссий маънонинг таъсир кучини англаш, оғзаки ва ёзма шаклларда фикр ифодалаш жараёнида нутқнинг худди мана шу имкониятидан фойдаланиш мақсадида она тилидаги ифода воситаларининг услубий хосланиши, услубий имкониятларини тадрижий асосда ўқувчиларнинг нутқига сингдиришга йўналтирилди.

Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълимининг таркибий қисми бўлган нутқ ўстириш жараёнида эса, она тили ва ўқиш таълими мазмунига илк бор узбек тилининг стилистик меъёрлари ва уларнинг асосий белгилари, стилистик меъёрларнинг функционал табиати, тил воситаларини танлаш ва қўллаш имкониятлари, меъёрлари, нутқ услублари типологияси, муаммоларни ўзаро узвий алоқадорликда ўқувчиларга ўргатишга қаратилади.

Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълими мазмунининг ушбу бўлимида нутқ услубий элементларининг мақсадга мувофиқлиги, стилистик қийматини ўқувчиларга нолингвистик ва лингвистик мезонлар орқали фаҳмлаш кўникмалари ва малакалари шакллантирилади. Функционал тил меъёрларини ўқувчиларнинг нутқига сингдириш, ўз навбатида матннинг

аниқ мантиқий мазмунини англаш, мазкур матнни шакллантириш, уюштириш орқали яратиладиган коммуникатив услубнинг социолингвистик, психолингвистик асосларидан ўқувчиларни хабардор этиш ҳам назарда тутилади.

Нутқ ўстириш жараёнида сўзларнинг семантик, грамматик ҳамда функционал услубий бирикувчилари орасидаги алоқа, сўзнинг нутқ таркибидаги жонли фаолиятини ўқувчиларга ўргатишга алоҳида эътибор қаратилади. Бу жараён доирасида ўқувчиларни аниқ фикрлаш, тафаккур маҳсулини мақсадга мувофиқ тарзда баён қила олишга ўргатиб бориш назарда тутилади. Концентризм принципига асосланган она тили ва ўқиш таълими жараёнида ўқувчининг билиш салоҳияти ва зехнини ривожлантириш, ўз фикрларини она тили ва ўқишнинг кенг имкониятларидан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланган ҳолда баён қилишга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш мақсади кўзда тутилди. Худди шу мақсадни амалга ошириш учун ўқувчиларга босқичма-босқич боғланишли нутқ элементларини ўргатиш, уларни турли шакл, мазмун ва характердаги матнларни яратишга одатлантириш вазифаси ҳам қўйилмоқда. Шу билан бир қаторда, она тили ва ўқишдан концентризм принципига асосланган таълим бериш жараёнида жамият аъзолари билан мулоқотга киришишнинг лингвистик меъёрлари, тил ва нутқнинг жамият ҳамда шахе учун аҳамияти, тилга ҳурмат, унинг бойлиги, софлиги учун кураш туйғуси, тиллараро алоқа ва бу алоқанинг самаралари, тил ва ёзув тарихи, тил ва ёзувнинг тараққиёт босқичлари ҳақидаги энг муҳим билим ва тушунчалар билан ўқувчилар қуроллантириладилар. Она тили ва ўқиш дареларида мунтазам тарзда шарҳлаб ўқиш, бир-бирларининг ишларини текшириб баҳолаш, ўзгалар фикри ва матн мазмунини англаш кўникмаларини таркиб топтириш вазифаси қўйилади.

ХУЛОСА

Таълим мазмунини танлаш ва ўқув материалларини структуралашга оид замонавий ёндашувлар бу соҳада концентризм принципи катта дидактик имкониятларга эга эканлигини назарий жиҳатдан асослаб бермоқда.

Концентризм принципи асосида танланган ва структуралаштирилган ўқув материаллари ўқувчилар билимини тизимлаштириш, уларнинг амалий кўникма ва малакаларини мужассам тарзда таркиб топтириш имконини беради. Концентризм принципи асосида ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш натижасида ўқув материаллари орасида узвийлик, изчиллик таъминланади, уларни турли синфлар кесимида такрор тарзда такдим этиш амалиётига чек қўяди. Концентризм принципи асосида ўқув материалларини танлаш ва структуралаштириш натижасида ўқувчиларнинг нутқи, муайян воқеа-ходисалар ҳақидаги тасаввурлари яхлит тарзда таркиб топади, ўқув материаллари, савол ва топшириқлар, дидактик вазиятлар орасида узвийлик таъминланади. Таълим амалиётини ўрганиш ва ўқитувчиларнинг ўқув материаллари, дарсликлар ҳақидаги фикрларини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдики, улар ўқув материаллари, уларнинг таркиби, танланиш принциплари ҳақида аниқ илмий тасаввурга эга эмас эканлар. Бошлангич синф Она тили ва Ўқиш дастурлари, дарсликларини таҳлил қилиш асосида уларда такдим этилган мавзулар, ўқув материаллари, таълимий топшириқлар, саволлар орасида изчиллик, яхлитликнинг мавжуд эмаслиги, кўплаб такрор мавзулар борлиги аён бўлди.

Бошлангич синф Она тили ва Уқиш дастурлари ва дарсликларини таҳлил қилиш натижалари ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлаш, структуралаш ва яхлит тизимга солиш эҳтиёжи мавжудлигини кўрсатди. Ўқувчини ҳар томонлама ақлий, маънавий ҳамда жисмоний ривожлантиришда ўқув материаллари алоҳида аҳамиятга эга.

Ўқувчиларга такдим этиладиган ўқув материалларини изчил тизимга солиш, мақсадга мувофиқ ҳолда танлаш таълим самарадорлигини таъминлашнинг муҳим шартидир. Дидактика соҳасидаги мавжуд адабиётларни таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, таълим самарадорлигини таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ўқув материалларини концентризм принципи асосида танлаш ва структуралаштиришдан иборатдир.

Концентризм принципи ўқув материалларини мақсадга мувофиқ ҳолда танлаш, муайян блокларга ажратиш ва тизимлаштириш ҳамда кулай воситалар ёрдамида ўқувчига такдим этиш учун катта дидактик имкониятларга эга. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари ўқувчиларнинг билимларини изчил тизимга солиш, уларни мантикий фикрлашга ўргатиш, фикрий кетма-кетликни таъминлашда алоҳида ўрин эгаллайди. Концентризм принципи асосида танланган ўқув материаллари ўзаро узвий тарзда боғланган блокларни ташкил этиб, ўқув материаллари орасидаги изчилликни таъминлашга хизмат қилади ва дастурларда бериладиган мавзуларнинг узвий тарзда жойлаштирилишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов *ИЛ*. Баркамол авлод - Ўзбекистан тараққиётининг пойдевори: Ўзбекистан Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи, 1997 йил 29 август // Баркамол авлод - Ўзбекистан тараққиётининг пойдевори. - Т., 1997. - Б. 4-19.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. - Шарқ нашриёти - матбаа концерни бош таҳририяти. Т., 1999.-181 б.
3. И.А.Каримов. Юксак маънавият - энгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008, 176 б.
4. Ўзбекистан Республикасининг «Стандартлаштириш тўғрисида»ги қонуни, 1993 йил 28 декабрь / Халқ сўзи. - 1994, 28 январь.
5. Ўзбекистан Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни / Баркамол авлод - Ўзбекистан тараққиётининг пойдевори. - Т., 1997.-Б. 20-29.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» // Баркамол авлод - Ўзбекистан тараққиётининг пойдевори. - Т., 1997. - Б.31-60.
7. Ўзбекистан Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 5 январдаги 5-сонли «Ўзлуксиз таълим тизими учун давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш тўғрисида»ги қарори // Таълим тараққиёти, 1-сон. - Т.: Шарқ НМК. 1998. - Б. 31-32.
8. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 16 августдаги 390-сонли қарори // Таълим тараққиёти. 1-махсус сон. - Т.: «Шарқ», 1999.
9. Абдукаримов Х. Изучение способных детей в процессе непрерывного педагогического образования /Бошлангич таълим. 1997.- № 1.-С.24-25.
10. Абдуллаева К., Сафарова Р. ва б. Бошлангич таълим концепцияси // Бошлангич таълим, 6-сон. -Т., 1998. - Б.2-9.
11. Абдуллаева К., Сафарова Р. ва б. Бошлангич таълим давлат таълим стандарта // Бошлангич таълими, 6-сон. -Т., - 1998. -Б. 9-6.
12. Абдуллаева К., Шукурова Р., Раҳмонбекова Н. 1-синф учун «Она тили» дарслиги. 5-нашри. -Т.: «Ўқитувчи», 2001. - 96 б.
13. Абдуллаева К., Юсупов М., Махмудова М., Раҳмонбекова С. 2-синф учун «Ўқиш» китоби. -Т.: «Ўқитувчи», 2004. -173 б.
14. Абдуллаева К., Юсупова М., Раҳмонбекова С. 2-синф учун «Одобнома». - Т., 2002. -82 б.

15. Адизов Б.Р. Бошлангич таълимни ижодий ташкил этишнинг назарий асослари. Пед. фан. докторлик дис... - Т., 2002.-276 б.
16. Аржанникова О.В., Крутский А.Н., Кузнецова Г.Н. Системно-структурный подход к усвоению знаний. / Психодидактика: Сборник избранных материалов первой Всероссийской научно-практической конференции «Психодидактика высшего и среднего образования». - Барнаул: Изд-во БГПУ, 1997. - С. 70-74.
17. Бекмуратов А. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалиётга жорий этишда давлат таълим стандартларини такомиллаштиришнинг дидактик асослари (Бошлангич таълим мисолида). Пед. фан. номзодлик дис... автореферата. -Т., 2002. - 20 б.
18. Беспалько В.П. Теория учебника: Дидактический аспект. - М.: Педагогика, 1988.- 160 с.
19. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Под ред. В.В.Давыдова. М.: Педагогика, 1991. 480 с.
20. Давлетшин М.Г. Бошлангич таълим психологик омиллари. / Халқ таълим тизимида бошлангич синф ўқитувчиларининг янги авлодини тайёрлаш муаммолари. -Т.: ТДПУ. 1996.-Б.132-134.
21. Давыдов В.В. Психологическое развитие младших школьников. - М.: Педагогика, 1990. - 258 с.
22. Дьяченко В.К. Организационная структура учебного процесса и ее развитие. - М.: Педагогика, 1989. - 159 с.
23. Зак А.З. Развитие теоретического мышления у младших школьников. - М.: Педагогика, 1984. - 152 с.
24. Зуев Д.Д. Школьный учебник. - М.: Просвещение, 1983. - 240 с.
25. Икрамова Р., Азизова А., Йўлдошева Ш. 4-синф учун «Она тили» дарслиги. 5-нашри. - Т.: «Ўқитувчи», 2002.-224 б.
26. Йўлдошев Ж.Ғ. Таълимимиз истиклоли йўлида.-Т.: «Шарқ», 1996. -224 б.
27. Карпович В.Н. Системность теоретического знания. Логический аспект. - Новосибирск: Наука, 1984. - 125 с.
28. Курбанов Ш. Социально-педагогические особенности национальной модели и программы по подготовке кадров. Дисс... докт. пед. наук. -Т., 2000. - 527 с.
29. Лебедев С.А. Индукция как метод научного познания. - М.: Изд-во Московского университета, 1980. - 192 с.

30. Левенбер Л.Ш., Ибрагимов Р. Активизация познавательной деятельности младшего школьника: На материале мат-ки. - Т.: «Фан», 1991.-165 с .
31. Лернер И.Я. Развивающее обучение с дидактических позиции // Педагогика.-1996.- №2.- С. 7-11.
32. Мусаев П. Укув фанларининг функционал вазифаси ва уларни интеграциялаш масалалари / ДТС асосидаги ўқув дастурлари: муаммолар, изланишлар, ечимлар / Семинар материаллари. ХТВнинг илмий мақолалар тўплами. Т., 2002. - Б. 34-37.
33. Мусаев У. Умумий ўрта таълим жараёнини либераллаштиришнинг ташкилий педагогик шарт-шароитлари. Пед. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Т., 2004. - 130 б.
34. Назарова Х.П. Бошлангич синф ўқувчиларининг коммуникатив саводхонлигини таъминлашнинг дидактик асослари. Пед. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Т., 1999.-245 б.
35. Нуржанова Р. Бошлангич таълим мазмунини прогностика қилишнинг педагогик омиллари. Пед. фан. номз. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Т., 2006. - 118 б.
36. Педагогик атамалар лугати. - Т.: «Фан», 2008. - 196 с.
37. Полат Е.С. Метод проектов: типология и структура / Лицейское и гимназическое образование.2002, № 9. -С.9-17.
38. Розиков О., Огаев С. Таълим технологияси. -Т., 1999. -71 б.
39. Сафарова Р.Ф. Миллий тикланиш шароитида Ўзбекистан мактабларида она тили таълими назарияси ва амалиёти. Пед. фан. док. дис... Т., 1998.-255 б.
40. Сафарова Р.Ф. Ўқув дастурларининг интеграцияси ва методик йўналишлари соҳасида мавжуд бўлган нуқтаи назарлар / ДТС асосидаги ўқув дастурлари: муаммолар, изланишлар, ечимлар / Семинар материаллари. ХТВнинг илмий мақолалар тўплами. - Т., 2002. - Б. 27-29.
41. Сафарова Р., Рихсиева М. Умумий ўрта таълим мактаблари дарсликларининг янги авлодига қўйиладиган талаблар / Методик қўлланма. Т.: ЎзПФТИ, 2001.- 28 бет.
42. Сафарова Р., Иноятова М. ва б. 1-синф учун «Алифбе» дарслиги. -Т.: «Маънавият», 2003, 2004, 2005,2006, 2007.
43. Сафарова Р., Мусаев У., Мусаев П., Салаева М. Умумий ўрта таълим мазмунини прогностика қилишнинг назарий-амалий асослари / Монография. Т.: «Фан», 2005. - 135 б.
44. Сафарова Р.Ф., Мусаев У., Мусаев П., Юсупова Ф., Нуржанова Р. Ўзбекистан Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни татбиқ этиш йўллари / Монография. Т.: «Фан», 2005. - 255 б.
45. Узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш концепцияси. - Т.: «Шарк», 2002.
46. Уман А.И. О структурировании знаний и организации заданий в учебном материале. // Проблемы школьного учебника. Вып. 12. (О специфике учебников математики, физики, астрономии, черчения и трудового обучения). - М.: Просвещение, 1983. - С. 15-28.
47. Умарова М., Ҳақимова Ш. 3-синф учун «Ўқиш» китоби, 7-нашри.-Т., 2003.-238 б.
48. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарта ва ўқув дастури. Бошлангич таълим // Таълим тараққиёти. 34-махсус сон. - Т.: «Шарк» НМК, 1999. - Б. 480.
49. Усиление практической направленности обучения младших школьников как средство преодоления формализма в учебно-воспитательной работе. - Л.: ЛГПИ, 1990. - 159 с.
50. Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения. - М.: Педагогика, 1986. - 176 с.
51. Фузаилов С, Худайберганаева М. 3-синф учун «Она тили» дарслиги. қайта ишланган ва тўлдирилган 4-нашри. -Т.: «Ўқитувчи», 2001.-128 б.
52. Швырев В.С. теоретическое и эмпирическое в научном познании. - М.: «Наука», 1984. - 288 с.
53. Шожалилов А., Тошматова Т., Матжанов С, Сариев Ш. 4-синф учун «Ўқиш» китоби. -Т.: «Ўқитувчи». 2003.
54. Шодиев Д., Сафарова Р. Асосий параметрлар // Бошлангич таълим, 1995. - № 3-4. - Б. 3-4.
55. Эльконин Д.В. Избранные психологических труды. -М.: Педагогика, 1989.-560 с.
56. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современных школ. - М., 1996. - 96 с.
57. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I А-Р.-М.: «Рус тили нашриёти», 1981.-632 б.

58. Узбек тилининг изоҳли луғати. - Т.: «Узбекистан миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 4-жилд, Б.222.
59. Узбекистан миллий энциклопедияси. - Т.: «Узбекистан миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004. 8-жилд, Б.78.
60. Узбекистан миллий энциклопедияси. - Т.: «Узбекистан миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005. 9-жилд, Б.99.
61. Қосимова К., Фузаилов С. ва Неъматова А. 2-синф учун «Она тили» дарслиги. 4-нашри. -Т.:«Ўқитувчи» 2001.-112 б.
62. Ғаффорова Т. ва б. 1- синф учун «Ўқиш» китоби. -Т.: «Ўқитувчи»,
63. Ғозиев Э.Ф. Тафаккур психологияси. -Т.: «Университет», 1999.-48 б.
64. Ғозиев Э.Ф., Холмухамедов М., Иброҳимов Х. Психология методологияси. Психология мутахассислиги учун қўлланма. -Т., 2002.-172 б.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
I бўлим. Замонавий дарсликларда тақдим этиладиган ўқув материалларини концентризм тамойили асосида структуралашнинг назарий асослари.....	11
1.1. Ўқув материалларини структуралашнинг дидактик имкониятлари.....	И
1.2. Ўқув материалларини структуралашнинг педагогик йўналишлари.....	20
II бўлим. Замонавий дарсликларда концентризм принципи асосида тақдим қилинадиган ўқув материалларини структуралашнинг дидактик параметлари.....	39
Хулоса.....	62
Фойдаланилган адабиётлар.....	64

ҚАЙДЛАР УЧУН

**Р.Г.САФАРОВА, М.Э.ИНОЯТОВА,
Ш.Э.НЕЪМАТОВ, Ф.М.ҚУЧКАРОВА**

**ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИНИ КОНЦЕНТРИЗМ
ТАМОЙИЛИ АСОСИДА ТАНЛАШГА ОИД
ДИДАКТИК ЁНДАШУВЛАР**

Тошкент - «Fan va texnologiya» - 2012

Мухаррир: Ф.Исмоилова
Тех. муҳаррир: М.Холмухамедов
Мусаввир: Ҳ.Ғуломов
Мусахҳиҳа: М.Ҳайитова
Компьютерда
саҳифаловчи: Н.Раҳматуллаева

**Нашр.лиц. А1№149, 14.08.09. Босишга рухсат этилди 24.12.2012 йил.
Бичими 60x84 №6. «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 4,75. Нашр босма табағи 4,5.
Тиражи 500. Буюртма №153.**